

SZOCZIOLÓGIA.

ELSŐ RÉSZ.
HARMADIK FEJEZET.
(A mai kultúra eredete.)

I. Görög kulturanyagok.

Az előbbi fejezet fiziológiai vizsgálódásai után immár hozzáfoghatunk a mi kulturtestünknek, civilizációnknak — az organikus élet ezen óriás szülöttének — fiziológiai meghatározásához, s ez által meghatározhatjuk individuális helyzetünket is, a mely mind megannyi sejtegyisége annak a roppant élő valóságnak.

Először is az a kérdés, miből és hogyan fejlődött ki ez a kulturtest, a civilizáció?

Már a legrégebb történeti kor, a melyről írott emlékeink vannak, s a melyet általában a világtörténet első fejezetének tekintünk, beszél nekünk különböző kulturtestekről, többek közt a görög kultúráról is.

Egészen sajtáságos fajta kulturanyag képződött ki a régebb, görög-kisázsiai kultúrában.

Hogy ezt az anyagot jobban meghatározhassuk, gondoljunk még egyszer azokra a mikroszkopikus kicsiny jóságokra, melyek a sejtprotoplasmákban, mint sajtáságosán összetett és kialakult szemcsék, pálczikák, kristályocskák foglaltatnak, s melyekről föl kell tennünk, hogy összes funkcióikat a protoplasma szövet-életében fejtik ki. Ha már most az ember kulturprotoplasmájában található, sajtáságosán összetett és kialakult kultur-eszközöket épen olyan mikroszkopikus nagyságban képzeljük,

mint az alig látható sej tprotoplasma-képződményeket, akkor mi egy nyíl meg egy karó, egy fejsze meg egy kapa, egy ház meg egy hajó közt sem igen fogjuk felismerni a különbségeket. Akkor ezek is csak sajátságos pálczikák, jegeczecskék és rögcsc-kék lennének a mikroszkop alatt. És ki tudja, nincsenek-e a sejtek pálczikái között épen olyan működésbeli különbségek, mint egy nyíl meg egy karó között? a jegeczecskék közt olyanok, mint fejsze és kapa közt? a rögcsc-kék közt végre, mint ház és hajó között? Ha mi azokat a képződményeket, melyeket a mikroszkop alatt alig hogy meglátunk, olyan nagyságban szemlélhetnők, a milyenben például egy ház, meg egy hajó áll előttünk, meglehet, hogy akkor azokban a rögcsc-kékben épen olyan határozott és különczélú különbségeket ismernénk fel, mint a kulturképződményekben.

Bizonyos külső körülmények közt, a környező viszonyok bizonyos behatásai alatt, s meghatározott táplálkozási föltételek mellett — a melyek voltaképp, mind a környező külvilággal szemben fennálló anyagcsereviszonyok — támad a kulturprotoplaszmában több nyíl, más körülmények közt viszont több karó, a szerint, a mint például a földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó kulturembereknek bizonynyal több karóra van szükségök, mint azoknak, a kik vadászatból élnek, vagy a kik önvédelemre vannak utalva; ezek persze nagyobb hasznát veszik a nyílnak. így keletkezik továbbá az egyik kulturprotoplaszmában több fejsze, a másikban több kapa; itt több, ott kevesebb hajó. Szóval, ezek mind kulturprotoplasmatikus képződmények, melyek bizonyos anyagi életfolyamatok közt fejlődtek ki; e képződmények azután működésökben bizonyos folyamatokat hoznak létre, bizonyos más folyamatok létesülése, viszont egészen tőlük függ. E képződmények különbségei összefüggésben vannak az életfolyamatok módosulásaival. így fejlődtek ki Kis-Ázsia helyi, éghajlati, táplálkozási viszonyainak következtében bizonyos külön sajátságai a kulturanyagoknak, daczára az akkori magasabb fokú kulturnépek közös sajátságainak, melyek a közös indiai eredetből származnak.

És a mint a sejtprotoplasma mineműségének különféle-
ségeiből a sejtek életműködésének bizonyos különféleségei származnak, épen úgy keletkeztek a kulturfunkciók bizonyos különféleségei is a különféle kulturprotoplasmatikus mineműség folytán. A hol az életfolyamatok inkább azokhoz a pálczikákhoz voltak kötve, a melyek esetleg nyílnak s nem karók voltak, a hol tehát

az életműködések nagyobb térre terjeszkedtek ki, mint lehetséges a földművelésnek mindig szűkebb határu keretében, a hol a kulturprotoplasmatikus anyagok helyileg is nagyobb tért foglaltak, ott az individuum nagyobb mozgékonyága is inkább lehetővé vált, mint a földművelésnél, épen a hogy a sejtmag is szélesebb körű mozgást végezhet egy szélesebb körű sejtprotoplasma-tömegben, mint egy kisebb tömegű szűkebb protoplaszmában. A hol a kulturprotoplaszmában több a fejsze, mint a kapa, ott következésképp fejlettebb tektonikus tevékenység nyilvánul, a hol több a kapa, ott fejlettebb földművelő tevékenység. A tektonika az ó-görögöknél érte volt el legmagasabb fokú kifejlődését a minék képét, a mi mai arkhitektúránk is megörizte; a klasszikus építészeti formák eredetileg a kis-ázsiai fatektonika származékai.

Ilyen és hasonló természetű különféleségek lassankint mindig nagyobb és nagyobb különbségeket támasztottak az életfolyamatokban. A kulturprotoplasma-anyagoknak bizonyos más, addig még közös képződményei is módosultak, még pedig olyan irányban, a melyet egymástól különböző alkatelemeik elébök szabtak. Így módosultak különösen minden vitális anyag legfontosabb képződményei, azok a képződmények ugyanis, melyekben a mozgékonyág jut érvényre. Minden sejt élete az anyagok mozgékonyágán fordul meg. Állandó atommozgékonyág nélkül szó se lehet az életfolyamatok megújulásáról. Magasabb fokú sejteknél, a sejtmag és protoplasma közt megosztott külön munka mellett, a protoplasmaképződmények állandó mozgása tapasztalható, a mely mozgás voltakép az anyagcsere-folyamatok közlekedési módja. De a sejtmagvak is protoplasmájokban állandóan arrafelé mozognak, a hol a sejtprotoplasmák életműködései a legélénkebbek, épen úgy a hogy mi emberek is ott mozgolódunk a hol kulturprotoplaszmánk, kultureszközeink folyamatai, vagyoni míveleteink a leghathatósabban működnek. A mechanikus irányt tekintve voltakép a mozgékonyág a célja minden fiziológiai organizmus kifejlődésének. Minél magasabbak a fejlődés fokai, annál hatványozottabb mozgékonyágot ér el az élet. így van ez az egyes sejtekben, a melyek végre olyan rendkívüli anyagi mozgékonyágra jutnak, a milyent például ideg- és gondolatéletünk sejteinél találunk, a hol az anyagi közlekedés és csereviszony egy pillanat alatt létesül; így az állatvilágban, hol a test sejtsjei folyton hatványozódó mozgékonyágra képesek; így egészen az emberig, a ki

kulturprotoplasmatikus anyagai által ismét csak az életnek ugyanazt a mechanikus irányát követi és a mozgékonyaságnak mindig hatványozottabb erejű eszközeit hozza létre.

Az anyagi mozgékonyaság eszközei, módjai, kialakulásai, melyek a rokon eredetű népek kulturprotoplaszmájában még közös képződmények voltak, a görögöknél már módosuláson mentek át, még pedig az idő folytán támadt különféleségeknek megfelelően. Náluk nagyobb mozgékonyaságra való képesség nyilvánul, mint például az egyiptomiaknál; mert kulturtevékenységeik és eszközeik kevésbé állottak a földművelés szolgálatában. A magasabb tektonika, mely a görögöknél kifejlődött, azok a hatások, melyek e kulturanyagokból és eszközökből kiindulva más kulturképződmények keletkezését is előmozdították, mindezek új tevékenységek szülői voltak, a melyeknek legfontosabb anyagát, mint pl. a hajót is, egy magasabb tektonika, egy hatványozottabb faragó művelet hozta létre. De vannak helyi és földrajzi körülmények is, melyek a kulturprotoplasma-termelő folyamatokra irányítólag hatottak: a görögöknél a mozgékonyaság fejlődésének és terjedésének rendkívül kedvezett a víz, a tenger, s így keletkezett lassankint a mozgékonyaságnak egy új, jelentékeny foka, a kultúrának egy új jelentékeny élettevékenysége: a görög hajózás.

E kulturanyagi képződmény, a görög hajó fiziológiai fontosságának kellő méltatása végett, — mert hát a hajónak magas fokú tektonikus kialakulása a kulturanyagoknak eddig el nem ért mozgékonyaságát vonta maga után, — gondoljunk csak arra, hogy milyen hatása volt később a gőznek, vasútnak, gőzhajónak és motoroknak. A kultúra előbbi alacsonyabb fokaihoz viszonyítva nincs különbség a kettőnek jelentősége között.

A fejlődésnek ez a módja a görög világot olyan élettevékenységgel és anyagokkal telítette, a melyek a többi kultúrákkal szemben egészen új s a későbbi továbbfejlődésre fölötte jelentős sajátosságokat juttattak érvényre.

Mindenekelőtt egy sajátosan fejlett kulturprotoplasma hatványozott mozgékonyasága lép működésbe. A görög kulturanyagok utat törnek, hogy minél szélesebb területeken olyan kulturanyagi folyamatokat, kölcsönhatásokat, protoplasma-halmazódásokat hozzanak létre, a milyenre azelőtt nem volt példa. Különösen rendkívül élénk protoplasma-halmazódás támad, mindenféle protoplasmaszerű anyagok lekötése, általános növekedése a vagyonnak, a kulturerők és tevékenységek anyagi

egyenértékének, a miből az újabb és újabb erőknek mindig újabb és újabb tartalékforrásai fejlődnek. Ez életanyagok szövete most mindig nagyobb körre terjed, de csak abban az irányban, a hol megkívánt kedvező viszonyokra talál. E szövet aztán idegen kultúrákkal, idegen protoplasma-anyagokkal jut érintkezésbe. És ekkor az idegen meg a görög kulturanyag közt egy tisztán kémiai természetű folyamat keletkezik.

II. Kozmopolita kultúra keletkezése.

Azok a kulturanyagok, melyekkel az újonnan fejlett görög kultúra érintkezésbe jutott, mind alacsonyabb fokú synthesisek voltak. Az akkori civilizáció legmagasabb foka, még az egyiptomi is, nélkülözötte a magasabb fiziológiai fejlettségnek azt a fizikai ismertető vonását, a mely a görög civilizációt az egyiptomi fölé emeli, t. i. a hatványozottabb mozgékonyt. A hol tehát a görög kulturprotoplasmák más kultúrákkal érintkeztek, ott mindig egy magasabb synthesis egy alacsonyabbal került össze. Azonkívül megjegyzendő, hogy mindazok a kulturanyagok, melyek ott érintkeztek, eredetileg egy közös törzsből, az indo-altaji népfajból származtak. Ennélfogva sok közös kulturanyagi elemök volt, olyan elemek, a melyek egymással rokonok voltak és csupán gyöngébb vagy erősebb módosulásai eredetileg ugyanazoknak az alkatoknak. Ilyenformán a görög kulturszövet mindenfelé talált olyan anyagokat, a melyeket közvetlenül fölvehetett saját protoplasmájába, a melyek résztvehettek az ő anyagcsere-folyamataiban, a mi tényleg meg is történt a kereskedelem útján.

Az anyagcsere azonban, melyet a görög kulturanyagok előidéztek, az idegen kulturszövetekkel szemben, tehát kifelé irányuló határában, voltaképp bomlasztó folyamat volt. Vagyis a magasabb synthesis kémiai hatása érvényesült; a magasabb és alacsonyabb synthesisek közt keletkező anyagcsere-folyamatokban ugyanis az anyagok kicserélése megbontja az alacsonyabb synthesiseket, a melyeknek atomjait a magasabb fokú erősebb synthesisek magukhoz ragadják s ez által a magasabb synthesis új anyagértékek birtokába jut. A kémiában ez a magasabb fokú oxigénvegyületek magasabb fokú szétbontóképességével függ össze (Spaltung). Ez oxigénvegyületek az alacsonyabb fokú vegyületekből egyes részeket kihalásnak, a mely részek

aztán új formájukban egy magasabb synthesisbe kerülnek. Alacsonyabb fokú oxygenvegyületek magasabb vegyértékű atomok hasonló hasadási folyamatát nem hozhatják létre; azok csak kisebb vegyértékű atomokat kapnak a saját magasabb vegyértékű atomjaiból, a melyekkel szemben épen a magasabb fokú synthesisnek erősebb vegyrokonsága érvényesül.

E kémiai folyamat kereskedelmi képmását könnyű felismerni. A görögök mindenütt az idegeneknek épen a legmagasabb fokú kulturanyagi értékeit ragadták magukhoz, a mint napjainkban is a mi kultúránk, az alacsonyabb fokú népekkel folytatott csere-kereskedelemben, a legértékesebb anyagokat szerzi meg. Viszont a mi legbecsesebb kulturanyagainknak, a a csereüzletben, semmi értékök az alacsonyabb fokú kultúrákra nézve, a melyek azokat a kulturanyagokat nem vehetik föl, mert nem alkalmasak az ő alacsonyabb synthetikus folyama-
taikra. Mi csak kisebb értékű anyagainkat adjuk nekik cserébe az ő legbecsesebb anyagaikért. Így történt ez a görögöknél is; a kulturanyagok kicserélése mindig a görögökre nézve volt nyereséges.

Így növekedett a görög kulturszövet. Megbontotta az alacsonyabb synthesiseket, a melyeknek anyagait nagyon is magába tudta olvasztani; az alacsonyabb synthesis pedig ilyenformán tönkrement.

Így terjedt szét a görög kulturszövet; összeszedte mindenfelől a kulturértékeket, fölvette magába, s a fölvelt értékek az eredetileg tiszta görög kulturanyagot új kulturanyaggá változtatták, a melynek új kulturélete volt, új életnyilvánulásokkal.

Elég világosan kimutatható, az eredetileg tiszta görög életből, hogyan lesz új, kozmopolitikus kulturanyagokból támadt élet. A görög történelem folyamán Spárta nyújtja nekünk az ó-görög élet utolsó képét; a homeri világnak ez az utolsó mozzanata. Ezzel szemben az akkori modernizmus Athénben fejlődik ki, Athén válik azon újabb protoplasmikus folyamatok központjává, a melyekről az imént szóltunk. A hatalmas új szellem válságos hódítása, az újabb folyamatok bomlasztó erejének feszültsége következtében még egyszer föllobbant az ó-görög szellem Spártában, Spárta Athén ellen támadt és azt le is győzte; de azért a magasabb kultúra, a magasabb fokú synthesis, az athéni civilizáció az, mely véglegesen diadalmaskodik Spárta fölött, s az új szellem kulturfolyama-
taiban az új kulturélet mind hatalmasabban bontakozik ki.

Spárta csak a falait rombolta szét Athénnek, míg a magasabb fokú athéni synthesis Spártának a halála volt.

Spárta és Athén viszálykodása jelzi az ó-görög kultúra átalakulását azzá az új kultúrává, mely a fölvetett kozmopolitikus kulturanyagok következtében már maga is kozmopolitikus kultúra, mely az emberiségnek egészen új életét rejtette magában, új életfunkciókkal, a civilizáció új életnyilvánulásaival.

A teremtésnek egy új korszaka volt az, a mikor szétterjedt az új organikus kulturszövet az ő protoplasma-anyagaival, melyek már a legmagasabb fokú synthesishez tartoztak. Új fajta életfolyamatok sorakoztak egymás mellé ebben a kulturszövetben.

Az új kultúra bomlasztó munkája más synthesisek életanyagaival szemben ott volt nehezebb, a hol aránylag szintén magas fokú kultúrát kellett megbontania, tehát az egyiptomi az ó-görög kultúránál; a hol azonban csekélyebb ellenállásra s így kedvezőbb viszonyokra is talált — mint az appenini félszigeten — ott rohamosan fejlődött mindig tömöttebb és tömöttebb kulturszövevé. S minél tömöttebbé vált ott a kulturszövet, az új kultursynthesisnek minél több anyagát illeszthette be szervesen a maga anyagcsere és kiegyenlítő folyamataiba, a mely működésében egyébiránt az idegen synthesisek most mindig kevésbé zavarhatták, szóval minél jobban megizmosodott az új szövet súlyban és tömegben, annál inkább feléje irányult minden oldalról az anyagcsere, és ott központosult, s annál szaporábban fejlődtek ki ott a kulturanyag-tömegek legnagyobb fokú sűrűségében az új kulturtest központi szervei. És kifejlődött Róma, a kozmopolitikus, internacionális római birodalom.

III. A kozmopolita kultúra új szövete.

Róma, a római világbirodalom, a nagycaesari kulturtest már az az organikus valóság a maga teljes kifejlődésében, a melyet mint civilizációt kell tárgyalnunk. Ezen új organikus valóság életének megismerése végett lépésről-lépésre kell követnünk az ő fiziológiai kibontakozását.

Az új kulturszövet az eredetileg ó-görög szövet struktúrájából származott. Ez a struktúra, a kulturéletnek, közlekedésnek, az egyének csoportosulásának az az összefüggése bizonyos közös működési körbe, városokba, az együttélés szűkebb és tágabb

formáiba, ez a struktúra volt a civilizált kulturtest fennmaradásának is az alapja. Ebben a struktúrában először magasabb synthesissel bíró kulturanyagok képződése kezdődött, s a folyamatok magasabb fokú synthetikusán organizált egyénekből indultak ki, a kik most lassankint a saját újabb műveleteik hálózatát fonták a régi görög kultúra fölé. Az új hálózat, a mely végre is a régi szövet struktúrájából bontakozott ki, ilyenformán megtartotta az öröklött típust; a régi típus csak módosult lassankint, s az új hálózat úgy jutott a maga sajátos fejlődési fokára; csak lassankint jelentkeztek bizonyos eltolódások, új fajta alakulások a közös törekvések, együttes működések elrendeződésében, formáiban.

Mikor az új szövet növekedése mind előbbre haladt, mikor az új synthesis a maga növekedésének mind jobban átható anyagi folyamataival már az eredeti szövet határait is túllépte, akkor a határon kívül eső növedékek is szépen alkalmazkodtak az öröklött típushoz; a kolóniák csak a meglevő szövetet terjesztették tovább, kulturanyagi folyamataik gyökere a már meglevő struktúráig nyúlt vissza. De minthogy ez a struktúra egy új, a mint már neveztük, kozmopolitikus kulturéletnek az alakulásait rejtette magában, ennél fogva a kolóniák is hozzájárultak az öröklött struktúra módosításához.

Ennek az anyagi módosulásnak a típusa közelebbről is meghatározható. Az öröklött struktúra, mint a régi szövetben eredetileg itt is cenzalizáló struktúra volt, mely egyesítette a görög kultúra anyagcseréjét bizonyos együttes funkciókra, bizonyos állami és nemzeti célok felé törő testi tevékenységekre. Ezek az együttes funkciók olyan kulturanyagi műveletek életfolyamaiból származtak, a mely műveletek már a görögöknél megvoltak; ilyen műveletekből keletkeztek most az együttes funkciók. A hol pedig új életfolyamatok támadtak, a hol új kulturélet fejlődése indult meg, ott ezek a régi funkciókból alakult folyamatok mindig kevésbé és kevésbé feleltek meg az újabb igényeknek.

Tudjuk a történelemből, hogyan bomlott meg mindig jobban és jobban az állami együttélés régi ó-görög rendje. Az új, kozmopolitikus kulturéletnek élénkebb folyamatokra volt szüksége, hogy a maga legfontosabb kulturfunkcióinak a határon túl is tért biztosítson. Az előtt az anyagcserének erőket kellett vinnie a központi szövet számára; most a központi szövet úgyszólván csak arra való volt, hogy a kolóniák funk-

cióit előmozdítsa, mert a kolóniák szolgáltatták az új kulturhálózat legbecsesebb elemeit. Erre vehető bizonyos ellentétis irány az öröklött struktúra meg azon új kölcsönvonatkozások közt, melyek az együttes funkciók nyomán támadtak. Az öröklött struktúra most már voltaképp csak egy funkció-képlet, bizonyos előbbi összefolyamatok föntartása végett. Ez a funkció-képlet azonban mindig kevésbé és kevésbé felel meg az újabb összefolyamatoknak, minélfogva ezek most bizonyos új funkcióképleteket keresnek. Az öröklött struktúra egykor együttes funkciókba foglalta össze a folyamatokat; de az új összefolyamatok már arra néztek, hogy belőlük bizonyos új elrendeződés alakuljon ki. Az öröklött struktúrának egykor bizonyos vonzó, cenzalizáló hatása volt; az új kulturanyag összefolyamataiban most mind messzebb hajtó, decenzalizáló hatás nyilvánul.

És így támadnak új mesgyéi, újabb utjai a kulturanyagcserének és új vonatkozások, új elrendeződések az együttható funkciókban; a régi együtthatás struktúrája lassankint egészen veszendőbe megy, a régi Görögország struktúrája lassankint átalakul egy olyan új kulturszövet hálózatává, a melyben az öröklött struktúra vonzó erejét a kozmopolitikus összeköttetések megbénítják, a hol a kultúra folyamatai a kulturprotoplasmák olyan útjain haladnak előre, a melyeket maguk képeztek ki.

Így módosul lassankint az öröklött testi kialakulás, az átvett struktúra, hogy belőle az összefolyamatok új rendje támadjon. Mert bizonyos elrendeződésnek kell lenni az összefolyamatokban, a hol az egyének összefüggő, protoplasmatikusan összekapcsolt anyagcserében élnek.

Az öröklött struktúra annál kevésbé volt alkalmas az összefolyamatok összetartására, minél jobban kiváltak az újabb folyamatok és minél erősebben kifejlődtek, hogy a régi struktúra elbontásával önálló anyagcserét vigyenek be új szövetükbe. Az öröklött struktúra, a maga berendezésében, a mint az anyagcserét az előbbi módon folytatta, természetesen alkalmasabb volt olyan kulturfolyamatok vezetésére, a melyek még a régi kulturvilág körébe vágtak; csakhogy ez alatt az újabb folyamatok mind hatalmasabban fejlődtek ki a magukszabta úton, a magukalkotta kulturszövetben.

Látjuk, a görög struktúra felbomlása után, a modern folyamatok mindig bújább kialakulását, azon az egész területen, mely magába foglalta a görög kultúrából származott kozmopolitikus kultúrát. Az új szövet élt és uralkodott mindenütt,

az ő kulturanyagi kölcsön-vonatkozásainak lüktetését lehetett érezni minden irányban, önkényt, maguktól, spontán cserélődtek mindenfelé anélkül, hogy valamelyes struktúra, központilag működő szervezet tartotta volna fenn az anyagcserét. Valósággal az anyagcsere spontán forgalma volt az, a mi az egész kulturszövetet egységesen összetartotta és az egész szövet összetartó struktúrájáról csak annyiban lehetett szó, a mennyiben az előbbi szövet régi típusa még itt-ott fenn tudta magát tartani. De az új típus kifejlődése, az új testi átalakulás, egy új teremtséssel való fiziológiai újrabeépítés már folyamatban volt.

Az új szövet növekedése pedig ott a legbújább, a hol az előbbi struktúra átöröklött típusa legkevésbé zavarja az új folyamatok saját külön útjának kialakulását, a hol egy ilyen régebbi struktúra csak a leggyöngébb ellenhatást képes kifejteni az új szövet irányzatával szemben — mint ez, például, az etruszk kultúrában előfordult. Itt már meg volt az anyagok hajlamossága — még pedig görög kulturanyagok korai behatása következtében — az új folyamatok számára s az így előkészített anyagot csak épen föl kellett venni az új szövetbe; aztán itt a struktúra a fejlődésnek sokkal alacsonyabb fokán volt, mint a görög, és gyöngébb fejlettségű volt, mint bármely struktúra az új életfolyamatok hatáskörének egész területén. Az összes fizikai körülmények ilyen kedvező alkalmatosságánál fogva, itt a leggyorsabban alakultak át a korábbi anyagcsere-folyamatok; hamarosan az új folyamatok új, külön pályáiba kanyarodtak be, hogy egy teljesen és önállóan a saját folyamatai számára fejlesztett kulturszövetet juttassanak uralomra.

A kulturszövet leghatalmasabb, bújább és tömöttebb képződése az appenini-félszigeten következett be. Már elejétől fogva a szövet mindig távolabb és távolabb eső pontjaira fejtve ki azokat a hatásokat, melyek az új kulturélet folyamatai voltak, mindig szélesebb és szélesebb területekről olvasztotta magába a szövet az idegen kultúrák legnagyobb becsű anyagait a maga új, kozmopolitikus életfolyamatai számára... Nem valamely régi struktúra táplálása volt többé a cél, hanem hogy az új folyamatok azonnal megfelelő tevékenységekhez jussanak. Már elejétől fogva olyan összefolyamatok támadtak, melyeknek céljuk volt minél jobban kiterjeszteni azokat a beolvasztó műveleteket, melyek nyomán az új kulturélet synthesise létrejött.

Hol a szövet a legsűrűbben növekszik, hol legbújább az anyagcsere folyamata, hol az anyagcsere-folyamatok a maguk-

képzette utakon a legélénkebbek, arrafelé hömpölyög mindenünnen az egész kulturszövet összes anyagcsere-folyamata. Így a kulturszövet útjai lassankint mind tökéletesebben kifejlődtek s a közlekedés számára mind alkalmasabbak lettek s már mind Rómába vezettek. És ez utakat lassankint mindig több és több olyan folyamat járta, mely az általános anyagcsere folyamatai közé tartozott. A szövet legtávolabb eső pontjait összekötő vonalak mind Rómán mentek keresztül. És hasonlóképp Rómában képződtek a szövet azon elrendeződései, a melyek mindinkább beváltak az egybevágó összefolyamatok végrehajtására. Az előbbi görög kultúra tagozott, foszlányos struktúrája helyett itt most az egész szövet alkati összetartásának és együthtésének egészen új struktúrája épült föl s végre minden beolvadt ebbe a struktúrába, melyet mi római, világbirodalmi, kozmopolitikus, caesari struktúrájának nevezünk.

Ez az új római-caesari struktúra kiterjeszkedik, és elfödi most az előbbi szövet struktúráját. És elnyom mindent, a mi csak görög eredetű kultúra. A mi most, az új értelemben, csak kultúra volt, az mind római is volt és rómaiak voltak mindazok, a kik e kultúrához tartoztak. A caesarizmus annyi volt: mint egy egész kulturtest kozmopolitikus egységes köre.

És a caesari szervezkedés kifejlesztette azt a militarizmust, a melynek legsajátosabb funkciója nem abban állt, hogy népek ellen támadjon és azokat harcokban leverje, hanem hogy kulturmozgalmakat indítson meg, kolonizáljon, közlekedési utakat építsen, kulturműveleteket hajtson végre és fentartsa az együttes tevékenységek kozmopolitikus összekötő útjait.

A caesarizmus, egy szóval, az újonnan támadt nagy kulturtestnek teljes valójában kifejlett új struktúráját jelentette.

IV. Az új kulturanyag keringése.

Ez az új struktúra azonban az anyagcsere összefolyamatainak is valami új összefüggését hozta létre; új, megváltozott viszonyok, kölcsön vonatkozások támadtak, eltérők azoktól a viszonyoktól, melyek az előbbi struktúrában előfordultak.

Az ó-görögből mintegy kinöve, az új szövet most, nagyobb mozgékonyságának segítségével, a legkülönfélébb anyagokból táplálkozott, a mikkel csak érintkezésbe jutott; mert képes volt fölszíni azokat és magába olvasztani. Jórészt a természet nyers anyagai voltak ugyan, a mik kulturanyagokká változva a kultur-

protoplasmát alkották, de voltak bizonyos fiziológiai eredetű anyagok is, más kultúrák kész kulturanyagai, melyeket az új szövet fölszított magába, s épen ezek alkották benne, a régi szövettel szemben, a módosulások anyagi elemeit.

Az alacsonyabb állatfajoknak még nincsenek az átöröklések hosszú során át kialakult szervei a melyek megfelelő elkülönített tevékenységeket végezzenek; a mi testi szervezetünkkel összehasonlítva, ezek az állatfajok még csak rendkívül kezdetleges sejtszövedékek, a melyekben a táplálkozási folyamatok nem állandó alkatú készülékek útján történnek, mint a milyen a száj, a torok, a gyomor a magasabb szervezetű élőlényeknél. A környező anyagokkal szemben az áthasonító műveleteket az egész test végzi; az anyagcsere egyik vagy másik módját intéző különféle sejtcsoportoknak különválása aránylag még igen csekély. A test szervezeti berendezése ezeknél az alacsonyabb fokú állati organizmusoknál még, úgyszólván, csak bizonyos csoportosulás, csak elrendeződése a sejteknek bizonyos külső struktúrába. Olyan magasabb rendű szervek sajátos képződése, a milyen szerveket a nagyobb fejlettségű állatoknál találunk, az már az állati életnek igen magas foka. Egyébiránt az alacsonyabb állatfajok struktúrájában előforduló módosulások, átváltozások voltaképp szintén csak új csoportosulásai, új elrendeződései a sejteknek, új kapcsolati hálózatok bizonyos összefolyamatok vezetésére.

Ismételjük: a kultúrát nem szabad az egyik vagy másik állati organizmus másolatának tekinteni. Nem szabad elfelejteni, hogy minden egyes organizmus, az ő anyagi és szervezeti kialakulásában, tisztán az egyes anyagi élet és az annak megfelelő sajátos viszonyok szerint képződött. A hol az anyagi elemek, valamint a környező viszonyok is nem ugyanazok, ott nem is képződhetnek újra az organizmus ugyanazon alakjai. Ennélfogva a kultúra-testek egyes fokaiba nem illeszthető be az élő vagy kihalt alacsonyabb állatfajok egyik vagy másik fajta formája. Csak a magasabb ritmusban jelentkező fiziológiai típusról van szó, csak az anyagi összefüggés fiziológiai folyamatairól, törvényeiről hasonló fejlődési fokon.

Ha most megfigyeljük fiziológiai összefüggését a kulturtest azon anyagcsere-folyamatainak, melyek a caesari struktúra kifejlődése előtt és magában a caesari struktúrában is érvényesültek, olyan dolgok fiziológiai fölismerésére fogunk bukkanni, a mely dolgok életünkre vonatkozólag a legnagyobb fontosságúak.

Mikor a kultura, mely a görög kultúrából nőtt ki, más, idegen kultúrák anyagaival jutott érintkezésbe, a fölvelt anyagok, természetesen, a kulturtest kulturanyagi forgalmába kerültek. Ezek az anyagok idegenek voltak, idegen eredetűek, idegen synthesisből valók, mivel két idegen kultúrák hatása alatt és különös, eredetök helyén sajátos körülmények között képződtek.

Olyan anyagok, a melyek valamely oknál fogva a test áthasonító folyamataiba beváltak s így az anyagi gazdagságot, az anyagi protoplasmát is növelték, azonnal bizonyos új folyamatot indítottak meg. Ez a folyamat pedig nem volt egyéb, mint a föl vétel és áthasonítás munkája, s ezt a munkát a képződni kezdő s mind jobban szétterjedő új kultura minden egyes idegen ponton végrehajtotta. Így áthasonítva keringtek most az anyagforgalomban ezek a legkülönfélébb kulturelemek, a legkülönfélébb új protoplasma-elemek a nekik megfelelő protoplasmafolyamatokkal.

De láttuk, hogy a görög kulturszövetben itt-ott egészen különböző képességi fokok voltak épen azoknak az új elemeknek és új kulturfolyamatoknak a föl vételére. Az eredeti struktúra, a régi módi élet erre a föl vételre a legkevésbé volt alkalmas; de annál alkalmasabb volt az újabb élet, az újabb képződésű kulturszövet, a modern folyamatok minden útja, módja.

Ezzel azt akarjuk mondani, hogy az idegen eredetű anyagok az egész élő szövetben keringtek ugyan, mert hát az anyagcsere sehol sem szakadt meg, nem záródott el, csak hogy a kulturprotoplasmában, az egyes egyének életfolyamataiban ezeknek az anyagoknak föl használása nem volt egyenletes. A régibb jellegű kulturprotoplasmában, a régiek kulturgazdagságában nem volt meg a képesség, hogy az újabb folyamatokba beilleszkedjenek; olyan anyagok, a melyek az új kulturélet egyénei számára már becses elemekül kínálkoztak, a régi kulturélet egyénei előtt még értékteleneknek látszottak; a régi kulturélet egyénei nem voltak képesek az új kulturélet — vagy a mint kifejtettük: a magasabb synthesis — elemeit a maguk folyamatai révén áthasonítani.

Ugyanaz az eset, mint a fiziológiai testnél, a melyben szintén különböző anyagi elemek keringenek. A sejtek az anyagforgalomból csak azt kebelezik be, a minek földolgozását anyagi összetételök lehetővé teszi; a tőlük idegen anyagokra, a melyeknek kémiai földolgozására nincsenek berendezve, ügyet se vetnek.

Az anyagok feldolgozásának képessége igen különböző; de ebből a különbségből természetesen az is következik, hogy előnyösebben fejlődnek azok a sejtek, a melyeknek életfolyamataiba bizonyos anyagok beleillenek; az ilyen sejtek táplálkozása aztán bőségesebb is lesz, mint azoké a sejteké, a melyeknek ugyanazok az anyagok nem kellenek.

Így keringenek az idegen elemek az egész kulturtestben is, és minden egyes egyén fölveszi belőlük azt, a mit a saját fejlettségi fokához képest föl tud venni; a mi nem neki való, ahhoz nem nyúl hozzá.

Ez nem akasztja meg a test anyagi forgalmát; az idegen eredetű kulturanyagi elemek ott keringenek mind a testben s az egyik egyén fölveszi azokat, a másik érintetlenül hagyja, a szerint a milyenek a befogadó képességei. De bizonyos zavarok mégis föllépnek csakhamar. Azok az egyének, a kik a maguk életfolyamataiba fölvtették ez újabb képződésű anyagokat s velők újfajta behatásokat is a maguk előbbi élettevékenységére, tehát újfajta életfolyamatokat fogadtak magukba, azok az egyének most olyan sajátságokat fejtenek ki, melyek zavarólag hatnak a kölcsönös vonatkozásokra azokkal az egyénnel szemben, kik az új anyagi elemektől érintetlenek maradtak. E két különfajta egyén közt már nem következhetik be teljes mértékben az anyagcsere-folyamatoknak az a kiegyenlítődése, melyből az egyének összetartásának erőssége, a benső, kémiai vonzóerő fakad. Épen a kétféle egyén közt fennálló kölcsönös viszonyokban jelentkeztek e kornak sajátságos zavarai.

Az egyének egyik fajtája, a mely az újabb, kulturanyagi elemek iránt fogékony volt, kulturprotoplasmikus anyagainak búja kifejlődéséhez, kulturgazdagsághoz s e gazdagsággal járó legélénkebb életfolyamatok birtokához jutott, még pedig annál nagyobb mértékben, minél inkább áthatották az egész testet a kozmopolitikus áramlatok. És látjuk az egyének másik fajtáját, a kiknél a kulturanyagok és gazdagsági elemek iránt sajátságos és mindig fokozódó idegenkedés fejlődött ki. Minél jobban áthatották a kultúra szövetét az újabb élet anyagi elemei és a velők járó képződmények és folyamatok, annál inkább keringtek a szövetben épen azok az anyagok, a melyeknek föl vételére ezeknek az egyéneknek semmi benső, kémiai vonzóerejük nem volt. A vonzóerőnek e hiánya az ő életök folyamatát mind jobban lesúlyesztette az előbbi kevésbé összetett, kezdetlegesebb élet mindig korlátoltabb és korlátoltabb anyagi elemeinek szük-

ségletére; így növekedett mindig fokozatosabban és jutott uralomra a közömbösség a kulturanyagilag kevésbé tehetős egyének rétegeiben.

Ezt a korszakot követte nyomon a kereszténység kora.

De egy más törekvés is erősen kidomborodott a túlfeszült új törekvések e korszakában, az a törekvés ugyanis, hogy az egyének kölcsönös vonatkozásait valamiképpen kiegyenlítődségre juttassák. Mert az egyének kölcsönös életfolyamatai többé már nem vágtak össze, pedig hát az egyeseknek az volt a rendeltetésük, hogy együtt éljenek egy kulturtesti egységes életet. Ez az örök irányzat hozza létre a benső megfeszült törekvést az említett szakadás áthidalására, s ez a törekvés fejleszti most ki azt a magas fokú szemlélődő filozófiát, teozófiát, etikát, melyek annyira jellemzők a kereszténységet megelőző korszakra.

A törekvés határozottan arra az összetartozandó és életfolyamataiban kiegyenlítődségre utalt egész kulturtestre terjed ki. Az a gondolat, hogy a kulturegyének kozmopolitikusan együvé tartoznak, ez vált azon kor uralkodó eszméjévé; a régi, nemzeti istenektől elfordulnak, lassankint kialakul egy új isten eszméje, azon istennek az eszméje, a ki nem ismer semmi nemzeti különféleséget, a ki kozmopolitikus természetű istenség.

Csak hogy ezek az irányzatok, melyek az isteneszme alakulásában és kifejlődésében nyilvánulnak, épen ezek támadnak mindig erősebben a kulturtest azon anyagi életfolyamatai ellen, a melyekből a benső kémiai vonzóerő megszűnése, következésképp az egyének összetartozásának fölbomlása ered. És mindazon folyamatok mérséklését, a mely folyamatok tulajdonképp az egységes testi összetartozás megbomlásának okozói voltak, épen úgy megkívánta az egyének testi összetartozásának érdeke, mint az új isteneszme irányzata is. Így fejlődik ki a természetszerű összetartozás tevékenységében az a törekvés, a mi ekkor az egész filozófiai iránynak, az egész teozófiának és etikának is célja, hogy tudniillik a kulturanyagok, a gazdasági elemek folyamatait a kezdeti alacsonyabb fokokra szállítsák le, s ezáltal növeljék az életfolyamataikban megzavart egyének egységes összetartozásának a benső erejét.

A míg ebben az új, mindig növekvő szövetben a protoplasmaticus anyagok az ő újabb synthesiseikkel arrafelé tarthattak, a merre az anyagcsere útjai a legsimábbak voltak, a hol a protoplasmák vonzóerői legjobban hatottak rájuk, addig mindenfelé többé-kevésbé élénk anyagcsere folyt. Mert azok

az egyének, a kik nem termettek az újabb folyamatok számára, e folyamatok mellett a nekik való anyagokat is megtalálták. Az újabb anyagi elemek ugyanis az egész anyagcsere összességében keringtek. S jóllehet az újabb elemek olyanok voltak, hogy az előbbi szövet elemeiből mindig többet és többet hódítottak át az új élet synthesisébe, azért az előbbi anyagcserefolyamatok, bár szűkebb mederben, úgy a hogy még tovább tengődhettek. De a mint az új szövet önálló organizmussá illeszkedik össze, melynek megvolt a maga alkotta és az új szövetnek megfelelően alakított szervezete, a mint az anyagcsere Rómában összpontosult s onnan fejtette ki ható erejét, akkor már bekövetkezett az új kulturanyagi elemeknek egységes kulturanyaggá való teljes átalakulása.

V. A római mint központi szerv.

A mi az előbbi szövetben még nem tudott egészen megvalósulni, az teljesen végbement a caesari Rómában.

Anyagok mindenfelől Rómába áramlottak. Az egész anyagforgalom Rómában központosult és Rómából szóródtak szét az anyagok az egész testbe.

A legkülönfélébb kulturanyagok, melyek ez időpontig mint anyagi elemek keringtek a szövetben, most egységesen összevegyültek ennek az egész szövetnek teljesen kialakult központi szervében.

Épen ez által a caesari Róma egészen új anyagcsereviszonyokat vitt be a kulturtestbe.

Milyen is volt az előbbi állapot, mely az új viszonyokat megelőzte? A szövet különböző részei, a mint egyik helyt ilyen, másik helyt amolyan kulturanyagi dolgokkal érintkeztek, melyeket aztán fölszártak anyagcsere-folyamataikba, a szerint teltek meg a legkülönfélébb kulturanyagi képződményekkel. Ez anyagi képződmények természetesen megfeleltek a különféle szöveti részek helyi viszonyainak. A hol a kulturdolgok az ő sajátos kultur-folyamataikkal maradandó hatást gyakoroltak az életre, ott bizonyos megfelelő módosulások, különféle életmódok fejlődtek ki, s a különféle kulturdolgokhoz képest magától érthetően a módosulások is különfélék voltak. Így támadtak a dolgok természetes rendje szerint bizonyos különféleségek.

De minthogy ezek a különféleségek ugyanazon szövetben támadtak, s a szövetnek az innen-onnan fölszívandó idegen

dolgok számára egy azonos vegyrokonságot kellett magában rejtenie, világos, hogy csak olyan dolgok voltak föl vehetők, a melyek számára már eleve megvolt a szövetségbe a kívánt vegyrokonság. Ennélfogva azok a különös kulturanyagi elemek, melyek az egyik vagy másik területen fölszívódtak és az új élet folyamatainak elemeivé lettek, nem maradtak különválva, mert szerteszét a szövetségben rátaláltak a nekik megfelelő nagyobb vagy kisebb fokú vegyrokonságokra.

Másrészt azonban e különféleségek csakis e vegyrokonságokhoz képest terjedtek szét és váltak általánosokká. Mert a mint egyik helyt ilyen, más helyt ismét másféle kulturéleti módosulások jöttek létre, épen úgy a szövetségben átmeneti módosulások is keletkeztek, a melyek épen azokat a különös idegen dolgokat juttatták az anyagcserébe. Egyiptomból, Szicziáliából, Carthagóból, Ibériából és Galliából való anyagok fölvételre találtak mindenfelé az egész szövetségben, csak hogy minden egyes területen a helyi uralkodó viszonyok szerint fejtették ki hatásukat, Athénben és Korinthusban másként, mint Alexandriában vagy Syrakusában, vagy Tyrusban. A hatás külső jelensége pedig ilyen formán nyilvánult: minden egyes terület az életmód különös változatát mutatja föl. Másképp éltek az egyének Athénben, másképp Carthagóban, Alexandriában s így tovább, noha egy és ugyanazon kulturforgalom kötelékébe tartoztak. Az itt és ott előforduló különös kulturéleti anyagok ugyanis mind épen a maguk átmeneti módosulásaira akadtak, hogy a legkülönfélébb helyeken is mindenütt ép az ott meghonosodott különféle módon fejthessék ki hatásukat.

Így vizsgálgatva, hogy a szövetségben milyen folyamata van az anyag elterjedésének, az ember még egy igen fontos mozzanatra bukkan. Az anyagelterjedés az egész szövetségben a szerint megy végbe, hogy milyen sajátos vegyrokonságaik vannak azoknak az egyéneknek, a kik a szövétet alkotják; a hol tehát az összes kulturelemek olyan nagy tömegben terjednek el, a mint vegyértékeik is kapcsolódni tudnak a helyileg dívó életfolyamatokkal, ott a szó teljes értelmében önkéntes anyagcsere folyik. Más szóval, a legkülönfélébb idegen anyagok azon mértékben terjedtek el, a mint a szövetség és az egyének részéről fölvételre találtak. Minden egyes egyén csak azt vette föl, a mi megfelelt neki, a mi kedvére volt. Rómából nem gyakoroltak erőszakot a szövetegen, nem mondták: ebből az anyagforgalomból kell az egyéneknek élnie, különben semmije se lesz. Ellen-

kezőleg, az egyikét a másik helyen, mindenütt, csak olyan anyagok terjedtek el, melyeknek az életfolyamatba való fölvételére megvolt az egyéni hajlam, még pedig olyan változati formában, mely megfelelt az egyéni életfolyamatoknak.

Ennek az önkéntes anyagcserének a folyamán mindenütt, és minden irányban, kiképződtek bizonyos, még pedig épen az egyes helyi életnek megfelelő áthidaló módozatai az általános anyagcsere-forgalomnak. Alexandria, Athén és Syrakuzza és a szövet valamennyi pontja kifejlesztette a maga sajátos életfolyamatait, a maga sajátos áthidaló változatait, még pedig önként és fentartva magának, hogyan és mily különös módon és formában vegyen részt a kozmopolitikus kulturforgalomban. Minden egyes világpiacz, úgyszólván, autonom uton fejlesztette ki a saját kulturfolyamatait.

Az új *synthesist* alkotó kozmopolitikus elemek ilyen módon az egész szövetben bizonyos, az egyes helyi folyamatoknak különösképpen megfelelő anyagi összetételeket képeztek; támadtak egészen különös, helyi fejlődésű sajátságok, az anyagcserének egészen különleges módjai, sajátos kultur kölcsönvonatkozások és minden egyes rész, minden egyes világpiacz, bizonyos meghatározott, önként kifejtett közvetítő folyamatok révén kapcsolódott a többi részekhez és ott minden egyes rész keletkezése szerint helyezkedett el.

De minden, a mi a szövetben az új, idegen, kozmopolitikus elemekből kifejlődött, az mind még csak egy-egy tagja volt egy kifejlődésben levő új *synthesis*nek. Tagja annak a végtelen magas fokú *syntheticus* összefüggésnek, mely létrejön a kulturélet anyagaiban. Azok mind csak tagok voltak, de olyan tagok, a melyek magasabban organizált életsynthesisekre törekedve, azért képződtek ki az előbbi, kisebb fokozatú tagokól, hogy a kultúra összes életanyagaival mindig szélesebb körű, teljesebb és mindig magasabban organizált összefüggést létesítsenek; olyan tagok, a melyek az anyagi élet magasabbra való bontásának, alakulásának megfelelően, egyszer létre jöve állandó tényezőivé lettek a tovább haladó alakulási folyamatoknak. Az új kulturképződmények mind tagok voltak, a melyek mindig jobban és jobban összekapcsolódtak egy magasabb fokú életbe, a mely csak lassankint támadt, tagjai egy magasabb fokú *synthesis*nek, a mely most lépésről-lépésre haladva, végre betetőzte a maga egész, teljes, összefüggő, óriási arányú épületét, beborítva vele mindent, a mi csak a

kulturélet körébe tartozott. És már keringtek képződmények, melyek egy új kulturéletnek, egy új civilizációnak mindig szélesbedő terjedelmű és tökéletesedő összefüggéséből származtak; csakhogy ezek a képződmények még nem voltak egységesek; az életanyagokat és életfunkciókat egységesen összetartó szerv még nem alakult ki. Egységesen összefüggővé, egész kiépülésében teljessé az új synthesis csak Róma által lett.

VI. Anyagi ellentét Róma és a birodalom között.

A mint Róma az egész kulturtest központi apparátusa lett s az általános anyagkeringés Rómán át ment végbe, attól fogva ott összpontosultak az új synthesis mindazon elemei, a melyek oda künn a szövetben, ez időpontig csak képződtek, még pedig spontán keletkezés útján és így természetesen különféle változatokban, a mint épen megfelelt az egyes képzőközpontok helyi viszonyainak. Eddig hiányzott az új kulturdolgok, egységes képződése. Elemeik eddigelé csak spontán terjedtek szét a szerint a mint; minden egyes egyén csak azt vette föl magába, a mi megfelelt hajlamának és otthagya, a minek nem volt rá vonzó ereje. Most azonban az összes elemek Rómába kerültek, hogy ott a legbensőbbben elegyedjenek, az anyagok mind egységes erjedésnek indultak, egymásután kibontakoztak a legmagasabb benső erő összes bomlasztó és újra képző folyamatai, és létrejött az egységes anyag.

A synthesis elemei és képzőanyagai a szövetben a különleges viszonyok szerint fejlődtek ki a maguk különböző összetételeivel és módozataival; Rómában egységes anyag vált belőlük, egységes vonatkozásban az óriási összefolyamatokkal szemben. Keletkezett egy újabb kulturéleti anyag, elütő a többtől mind, a mi a kulturszövetben csak előfordult.

Voltak az egységes anyagban olyan képződmények is, melyek a szövet egyes részeire nézve vagy egészen idegenek voltak, vagy olyan módozatokban hajtották végre folyamataikat, a mint ezek egyik vagy másik helyt a különleges viszonyoknak megfeleltek. Előbb már megbeszéltük, hogy az egymástól távol eső területek önként érvényesült közvetítő, átmeneti módosításokkal hogyan fejtettek ki összekapcsoló folyamatokat. Az új, a Rómában egységesen alakult anyag, a központi anyag most kivetődött a szövetbe, a hol ezáltal olyan elemek üzték egymást nyomon, a melyek eddigelé az egyes különvált vidé-

keken idegenek voltak; azok az összetételek, melyek itt, meg amott egészen más módon kapcsolódtak, zavarólag kezdtek hatni a helyi anyagcsere előbbi viszonyaira; mind annak, a mi a központi szervből kiáradt, majd itt, majd amott hiányzottak azon közvetítő kiegyenlítő formái, a melyek — a helyi kiegyenlítődség szükségleteihez képest — mindenütt önként keletkeztek a különleges anyagviszonyok és életmódok között, így keringett most az új anyag és nem voltak semmiféle anyagi átmeneti alakjai, hogy beilleszkedhesek az uralkodó kölcsönfolyamatokba. Új kulturanyagi vonatkozások, új kultur-funkciók voltak sajátos nyilvánulásai ennek a kulturállománynak, mely Rómából kiindulva elárasztotta az egész kulturszövetet. A nép új, megváltozott vagyoni viszonyokhoz jutott; egészen más egyéni vonatkozások támadtak; új gazdasági irányzatok léptek föl: a caesari világalom megváltoztatta az élet tényezőit.

De más tekintetben is elütő volt a római-caesari központi anyag, a maga synthesisében. Az új anyagok, a mint a szövetben létrejöttek, mind megannyi magasabb vagy alacsonyabb fokú összefüggései voltak olyan kulturanyagi tényezőknek, a melyek egy fejlődésben levő magasabb synthesishez tartoztak s a mint már kifejtettük, tagjai egy synthesisnek, olyan végtelen összetételi sorozattal, a mely a kultúra magasabbra vallása által, magát a kultúrát magasabban organizált folyamatokhoz juttatja és az atomoknak, részeknek, tagoknak synthetikus összefoglalása után egy teljesebben zárt rendbe sorakozik. E kulturanyagok azonban sehol sem fejlődhetek ki tökéletesen, csupán a saját folyamataikkal ható kulturélet sehol se tudtak létesíteni, mindaddig, a míg egy egységes anyagcsere nem egyesítette az összes tagokat, a synthesis összes képződményeit. Róma, a caesari, kozmopolitikus Róma volt az, a mely végre a maga erejével minden anyagot magához vonva, központi erjesztés útján a synthesis minden tagját, az új élet minden képződményét egy egységes synthesisbe olvasztotta, egy mindenütt ható összefolyamat erőértékévé.

Nemcsak a vagyonosodás folyamatainak új viszonyai, nemcsak az egyéni életnek megváltozott kölcsönfolyamatai, megváltozott eljárási módjai s megváltozott gazdasági irányzatok léptek föl Róma hatása alatt, hanem az általános életnek is egy egészen új rendszere támadt. Új tevékenységek által, melyek a szövet összefolyamatainak sorába illeszkedtek, jutottak

érvényre az egyéni folyamatokban. Minden funkció értékét az határozta meg, hogy mennyit ér az általános közös római szempontból. A protoplasmikus anyagok részleges hatásai helyett a központi hatások jutottak a legmagasabb hatalmi erőhöz. Az egész birodalomban egy új rendszer keletkezett, egy új kialakulás, egy új anyagi dinamika az életfolyamatok egyéni irányzataival szemben és Róma a maga caesari központi struktúrájával, a maga egységes mivoltával, csak ezt a rendszert, ezeket az új dinamikus irányzatokat, csak ezeket az életfolyamatokat istápolta.

Róma minden kulturanyagot áthasonított. A szövet összes legmagasabb ható erejű, kulturállományi elemeinek vonzása, egyesítése, erjesztése következtében támadtak azok a magas fokú, benső hatású folyamatok, melyek a teljes, tökéletes egységet megvalósították. És e folyamatok központi szervül Kóma fejlődött ki. És vonzóereje a külső anyagokra a szerint lett mindig nagyobb és nagyobb, a mint folyton képesebbé vált és szervezetiesen alkalmasabban berendezkedett az anyagfölvétel folyamataira.

De mikor aztán Róma, a tömeges anyagáramlás folytán hatalmassá növekedett központi szerv, az ő újonnan áthasonított anyagait, az ő újonnan támadt óriási ható erejét az egész kulturszövet fölé kiterjesztette, voltaképp olyan szövet ellen támadt, a mely itt egy, ott más tekintetben, de többé-kevésbé mindenütt idegen volt az új synthesis iránt. Idegen bizonyos elemekkel szemben, mert itt-ott, egyszer az egyik, máskor a másik elem irányában végre sem volt berendezve, áthasonító folyamatokra. Idegen a saját összetételére nézve, mert majd itt, majd amott, önként végbement fejlődésének megfelelően, végre is más fajta összetételekre termett. De idegen volt az új synthesis egésze iránt is, mert a szövetben mindenütt az önként fejlett közvetítő formák szerint ment végre bizonyos helyi egység kialakulása s nem egy általános, egységes erjedő folyamat következtében.

A míg eddigelé az anyagok elterjedése önként történt, az új anyagcsere elemei olyan módon létesítették folyamataikat, a mint a szövetnek egy és más helyt a saját különleges viszonyai szerint kialakult különleges hajlamai megkívánták, a mikor is mindenütt csak olyan anyagok találtak fölvételt, csak olyan folyamatok fejlődhettek ki, melyek az egyéneknek sajátlagosan megfeleltek, és nem juthatott érvényre semmi más

kulturállomány, semmi életfolyamat, semmiféle kulturkapcsolódás, csak a mely önként terjedt el a szövetben, s míg tehát eddigelé az anyagcsere egészen önkéntes volt — most a mindig hatalmasabban működő központi szerv miatt az anyagkeringés egész forradalma következett be; az előbbi önkéntes anyagcsere helyett, most ama központi anyag nyomult be mindenüvé erőszakosan; mert erőszakos volt, tekintve összetételét, tekintve vonatkozásait a szövet közkeletű önkéntes folyamatai irányában, és tekintve ható erőinek szertelenségét; erőszakos volt és mindenütt idegenül is hatott ez az új római-caesari kulturanyag.

Így nyomult be az egész kulturtestbe egy központi anyag; a hova csak eljutott, valami tekintetben mindenütt idegen volt azon életanyagokkal szemben, a melyek számára a szövet már berendezkedett, a mint saját önkéntes fejlődése megkívánta.

Ha pedig e fejtegetésünk helyes, meg kell találnunk a kulturtestben mindazokat az ismertető vonásokat, melyek akkor jelennek meg, mikor egy fiziológiai organizmusban olyan anyagi összetételek jutnak érvényre, a melyek neki idegenek.

Méray.

HOENSBROECH GRÓF

HARCZA AZ ULTRAMONTANISMUS ELLEN-

„Le cléricalisme, voila l'ennemi.”

Az ellenreformáció soha meg nem szűnt működése napjainkban mintha fokozódott volna. Róma egyrészt a katolikus hitnek minél nagyobb tért igyekszik biztosítani és diadalmasan nyomul előre a schismatikus vidékeken és a protestáns országokban (Anglia, Észak-Amerika), másrészt a katolikus vidékeken is szervezi az eddig hiányzott klerikális pártokat (magyar néppárt), sőt egyes politikájával protestáns fejedelmet is tud, látszat szerint, érdekeinek megnyerni. (A német császár aacheni beszéde.)

Aggodalommal kell e térfoglalást mindenkinek szemlélnie, ki az emberiség haladásának ügyét szívében viseli. Talán nem született a középkor óta gondolat, nem történt felfedezés, a mely alkalmas egy lépéssel odább vinni az emberiséget a kulturális haladás útján, a melyet Róma anathemája nem sújtott volna. Korunk politikai eredményeit, a francia forradalom vívmányait, átokkal sújtotta a Syllabus. Az emberiség legkiválóbb gondolkozóinak művei indexen vannak. A mint a katolikus egyház teológiája és bölcselete meg van rögzítve aquinói Szent Tamás műveiben, a melyek ma is az egyház hivatalos bölcséletét képezik, azonképen azt tekinti az ultramontanizmus céljának, hogy az egyház középkori hatalmát visszaállítsa. És az ellenreformáció harcának eszközeként alakult Jézus-társaság rövid tetszhalál után a múlt század elején újra feltámadva; ma erősebb és hatalmasabb, mint valaha és legkiválóbb terjesztője és harczosa az ultramontanizmus rendszerének.

Franciaország nem rég ismerte fel a veszélyt, melybe a haladó ultramontanizmus döntötte és ma kétségbeesett élet-

halál harczot vív vele. És Franciaország eddigi sorsa és azontúl még rosszabb várja azokat a népeket, melyek nem ismerve fel a mindinkább közeledő és növekvő veszedelmet, elmulasztják a kellő időben való védekezést. Az emberiség közös érdeke: félretéve minden egyéb megkülönböztető érdeket, hogy a közös ellenség ellen a harczot felvegye. B végből mindenekelőtt szükséges, hogy az ellenséget megismerje. »Az ultramontanizmust megismerni és elítélni egy és ugyanaz; és csak azért van annyi követője a katolikusok között és azért áll annyi nem katolikus vele szemben közömbösen, mert nem ismerik.« (Hoensbroech.)

Hoensbroech gróf könyvének »Das Papstthum in seiner sozial-kulturellen Wirksamkeit« nem rég megjelent második kötete keltette fel ezeket a gondolatokat. Az ultramontanizmus ellen harczolók legelső sorában áll Hoensbroech gróf és ha működésének használhatóságát tekintjük, azt kell mondanunk, hogy ő fegyverkészítője az ultramontanizmus elleni harcznak és mint ilyen, számot tarthat mindazok hálájára, kik e harczban résztvenni akarnak és másodsorban az egész emberiség hálájára, a melyet fenyegető elnyomatás elhárításának az ő működése talán leghathatósabb eszköze.

Nem titkolhatjuk el, hogy óriási úr tátong azon világ-felfogás között, a melynek szolgálatába e lapok szegődtek és amaz között, a mely Hoensbroech műveiben nyilvánul, de nem azt nézzük, a mi bennünket elválaszt, hanem azt, mi egymáshoz közelebb hoz és úgy találjuk, hogy az egyesítő annyi, hogy mellette az elválasztó óriási különbség is mintha eltörlődne.

Említettük, hogy az ultramontanizmus hadseregének zöme jezsuita-társaság. Ez viszi a harcot rendszabályai értelmében szónoklatokkal, oktatással, gyóntatással. E szerzetben képeztetett ki Hoensbroech, ki most más célra eszközölt tanulmányait, megdöbbenve a tanultaktól felhasználja tanítói ellen.

Hoensbroech gróf klerikális német család sarja, jezsuiták által lett nevelve és utóbb maga is e rend tagjává Ion. A mi gondolatai és kételyei voltak ezelőtt, azokat befedte »a római egyház tekintély hitének óriási sírkövével«. Halljuk őt magát.

»Évek múltak. Látszólag visszavonhatlanul elfordultam a felvilágosodottságtól és világosságtól«: a jezsuita-rendbe léptem. Vastag falak, szellemiek és kőből valók, választottak el teljes évtizedig a világtól; a rend céljainak szolgáló aszketikus és

* Leipzig. Breitkopf und Härtel.

tudományos kiképzés lelket és testet békóba vert. Midőn e kiképzés teljes volt, a jezsuita engedelmesség a rend »írói« közé sorozott és a »Stimmen aus Maria-Laaeh« munkatársává rendelt. Tevékenységem meghatározott tere egyház- és különösen pápai történet volt. Tartózkodás Brüsszelben a hollandisták házában e tanulmányok fejlesztésére volt rendelve. És valóban, ott a gazdag tartalmú könyvtárban, mely szabad használatra nyitva állott, tanulmányaim fejlődtek: megismertem a pápaság történetét *valódi* alakjában.«

Ki nem gondol Lutherre, kit kétségek kínoznak, ki ráteríti azokra a »tekintélyhit óriás sírkövét«, de hiába: gondolkodása, lelkiismerete fellázad, a scala santa-n végigcsúszva hallja belsejében: »Hogy az ember megigazul hit által a törvénynek cselekedete nélkül« és hazatérve megcsinálja a germán szellem forradalmát a rákényszerített román gondolkodásmód ellen. Jól tudjuk, hogy az emberi szellem mozgalmi, az eszmék villámszerű feltűnése, terjedése, megállása és pusztulása meg nem fejthető, de azért nem tarthatjuk a véletlen játéknak, hogy a pápaság hatalmasan román földön, román eszmevilágban fejlődött, itt készültek szellemi fegyverei; újkori hatalmas fegyverének, a jezsuita-rendnek alapítása is román eredetű emberek által történt; míg majdnem minden az emberiség szabadságát, kulturális haladását előbbre vivő gondolat germán eredetű. Aquinói Szent Tamás, Loyola, Lainez az egyik oldalon, a másikon a causalitást fürkésző szellem már a scholastikus Baco Rogerben, majd az újabb Eosban az emberiség felszabadítóinak fényes sorozata kezdve Verulami Bacon, Lutheren, egészen Kantig, Darwinig, Spencerig.

A germán vér okozhatta a Hoensbroech belsejében történt forradalmat, az a vér, mely fellázad a »crede quia absurdum« ellen, mely perversitást és isten parancsainak megsértését látja azokban a véres jelenetekben, melyeket a vakhitű spanyol istennek tetszőknek gondolt. Ezek keltették fel Hoensbroechben a tudatot, hogy az intézmény, melynek kezdeményezése és jóváhagyása, történeti felelőssége alatt történtek e dolgok: a pápaság nem lehet isteni eredetű, nem lehet csalhatatlan a hit és erkölcs kérdéseiben. E felismeréssel a csalódott hatalmas lelkek energiájával kényszerűleg oda állította őt meggyőződése, hogy minden erejével harcoljon a tévtannak felismert eszmék konkrét megjelenése; az ultramontanizmus ellen. Megjelent hatalmas könyve »Das Papstthum in seiner sozial-kulturellen

Wirksamkeit«, melynek első kötete a hatalma fénypontjában levő középkori pápaság szellemi vezetése alatt elkövetett történeti vérengzésekből levonja a következtetést, hogy a pápaság is emberi intézmény.

Kezdi az inkvizíció és óriási anyag felhasználásával bizonyítja, hogy az inkvizíció nem mint az ultramontán történetírás állítja világi intézmény, hanem tisztán eszköz a pápa kezében, melylyel a hitet fent tartani és erősíteni akarja. Szerző végigvezet bennünket Franciaországon, a Német Alföldeken, Németországon, elvezet Rómába és mind e helyeken aktákból bizonyítva mutatja be az inkvizíció áldozatainak töméntelen számát. Látják a kivégzettek és élve égők seregét, halljuk jajveszékélésüket és megállapíthatjuk, hogy Néró hírhedt keresztény üldözéseinek áldozatai számba nem jöhetnek az inkvizíció áldozatai mellett. És végre elvezet oda, hol leginkább dühöngött az inkvizíció: Spanyolországba. Lángtenger és tóban áll a vér. Négyszáz év alatt Spanyolországban isten és Krisztus nevében több mint 31,000 ember szenvedett tűzhalált, több mint 200,000 ember szenvedett súlyos büntetést. És hozzá veendő a sírból kitépott halottak maradványainak elégetése, a vagyonelkobzás, a családok tönkretévése. És ezen inkvizícióra mondta V. Sixtus »In mensa Dei« bullájában (1588. január 22-én) »hogy naponta gazdag termést éret az Úr szántóföldjén.«

E szörnyűségekért a pápaság felelős, mely még ma is jóváhagyja azokat. 1866-ban IX. Pius »boldog«-gá avatta Arnared Vilmos és Narbonai István inkvizitorokat, kik Moissaeban, déli Franciaországban 200 eretneket vittek tűzhalálra, kik Toulouseban egy öreg asszonyt ágyában hurczoltak máglyára. 1867-ben Arbues Péter szentté lett avatva, ki bárcsak rövid ideig viselte inkvizitori hivatalát, »kevesek kivégzése által sokat iszonyattal töltött el« (»Acta Sanctorum« Septemb. V. 753.). A Rómában megjelenő »Analecta ecelesiastica, Eevue Eomaine« teológiai politikai havi folyóirat, mely homlokán XIII. Leó pápa czímerét »Ubi Petrus ibi Ecclesia« körirattal hordja, 1895. évi januári számában a kordovai inkvizíció által 1484. évi február hó 28-án hozott halálos ítéletet közöl és evvel kapcsolatban cikket az inkvizícióról, melynek befejező szavai: »Oh ti a máglyának áldott lángjai! Általatok ezer meg ezer lélek megmenekült a tévedés és örök kárhozat torkából.« »Ó Torquemada Tamás (2000 eretneket máglyára küldött) fenkölt és tiszteletreméltó emléke, ki hazájának nagyobb és nemesebb

jólétet szerzett, mint melyet annak az indiai birodalmak hoztak.«

És az inkvizíció átkát nyögte az emberiség, midőn annak eljárását adoptálták a világi bíróságok és evvel együtt a kínzást és még ma is az inkvizíció szelleme ellen kell harcolni ott, hol humánus büntető perrendtartás alkotásáról van szó.

Azután Hoensbroech rátér a babona mindenféle fajtájára és kimutatja, mint keltette, istápolta és istápolja azt a pápaság. Míg az inkvizíciónál a pápaság eszközei a középkorban alakult szerzetesrendek, a dominikánusok és ferenczrendiek voltak, addig manapság a babona terjesztői a jezsuiták. Többféle babona ismertetése után Hoensbroech az ördög babonával és az avval összefüggő pervers babonáról szól. Hogy e babona ma is hivatalosan el van ismerve, azt bizonyítja a rítusok kongregatiója által a boroszlói herceg-püspök kérése folytán 1888-ban hozott határozat, mely szerint Felső-Sziléziában mezei körmeneteknél a papnak következő »conjuratiot« szabad hangosan előimádkoznia: »Én, Istennek papja, nektek és valamennyi ördögnek megparancsolom a legszentebb háromság nevében, hogy birtokainknak ne ártsatok, hanem jégesőtöket vessétek a sivatagba, vagy a tengerbe, hol embernek és marhának nem árt.« Szól az ordaliákról, a búcsúkról és az egyházi hatóság által jóváhagyott és ajánlott könyvek és folyóiratok babonával teli tartalmáról.

Külön fejezetet szentel a jezsuita-rend által kitalált babonának és meséknek és különösen a szabadkőművesekről elterjesztett rémregényeiknek, míg a nemrég lejátszódott és a trieszti anti-szabadkőműves kongresszus főtárgyát képezett Taxil Vaughan szédelgés leírása némi derűséget hoz az eddigi komor hírekre.

Vége a boszorkány babonával foglalkozik. Kimutatja, hogy a boszorkány üldözés a katolikus egyházban eredt és onnan vette át az azt szintén gyakorlott protestáns egyház. IX. Gergely pápának »Vox in Roma« bullája (1233. június 13-án) kezdeményezi az egyház által történendő üldözését azoknak, kik az ördöggel czimboráznak: a boszorkányoknak. VIII. Incze pápának »Summis desiderantes« bullája (1484. december 5-én), mely Sprenger Jakab és Institoris Henrik dominikánusoknak megadja az inkvizítori hatalmat Németország nagy részére a boszorkányok ellen, kiinduló pontja az inkvizíció újabb vérengzéseinek, szülője a boszorkányperek rettenetességeinek és felelős a világi bíróságok tévedéseikért is, midőn ezekre szállt

át a boszorkányok elleni ítélkezés, mely bizonyos vallási jelleget mindig megtartott.

E bulla hozta létre az említett két inkvizítor művét a »Malleus Maleficarum«-ot, mely megmetyezte a kontinentális kultúrnépek büntető igazságszolgáltatását a legújabb időkig. A legvadabb babona egyrészt, mely a múlt század elejéig — a protestánsoknál is — teljes hitre talált, képezi, e könyv tartalmát, másrészt az eljárás szabályai, melyek a francia forradalomig a büntető eljárás mintáját képezték. Könyvnek ily rettenetes következményei még nem voltak. A máglyák lángra gyúltak és az emberek hekatombái égtek rajta mint a babona áldozatai. Ártatlan gyermekeket ép úgy végeztek ki, mint boszorkányokat, mint a halálhoz közellevő aggastyánokat, 1775-ben égették el az utolsó áldozatot Németországban. És bármennyire tagadja, igen nagy része volt e babona ébrentartásában a jezsuita-rendnek is.

Hogy a pápaság felelős nemcsak a boszorkányüldözés kezdeményezéseért, hanem annak folytatásáért is, bizonyítja az inkvizíció kongregatiojának 1657-ben kelt utasítása a boszorkányperek viteléről, mely a kínpadot és máglyát tudja megfelelő eszköznek a boszorkányok ellen.

A Canon Episcopi (Decret. Grat. C. XXVI. qu. V. c. 12.) meghagyja a papoknak, hogy a boszorkányok ellen oktatólag fellépjenek. Ez volt a római egyház tana a 10. századig. A mint a pápaság hatalmasabb lett, változtak a nézetek és a Canon Episcopi ellenére az egyház e babona valóságát tanította és ezeket áldozott fel tévhitének.

Könyvének végén összefoglalólag bizonyítja be Hoensbroech a pápaság felelősségét a felsorolt szörnyűségekért.

Az inkvizícióért felelős a pápaság, mert az pápai intézmény és teljesen függött »Krisztus mindenkori helytartójától«, mert közegei a dominikánus- és francziskánus-rend az ő közvetlen előljárósága alatt állottak; és mert az eretnokség büntetését halál által a pápák követelték. A »világi karnak való kiadatás, mely által a kivégzések történtek és a vele járó kérelem az elítélt életének kíméléseért csak üres, képmutató alakiságok voltak. A felsorolt okoknál fogva a pápaságot éri a felelősség a boszorkánybabona szörnyűségeiért is, mert a boszorkányok üldözése is csak az inkvizíció egyik neme.

»Kétségbevonhatlan, történeti tény: a pápák évszázadokig oly gyilkos és véres rendszer élén állottak, mely több ember-

életet mérszárolt, több kulturális és társadalmi pusztítást okozott, mint bármely háború, mint bármely járvány »Isten nevében« és »Krisztus nevében.«

»A pápaság jóhiszeműleg járt el e kultúrmunkánál, tényleg hitte, hogy az által Istent, Krisztust, a kereszténységet szolgálja. Az bizonyos, hogy az eretnek és boszorkánygyilkoló pápák nem voltak gyilkosok, gondolkodásuk és belátásuk szempontjából. De mi sem bizonyít megsemmisítőbben a pápaság »isten volt« ellen, mint a jóhiszeműség hatszázéves vérmunka alatt.«

E szavakkal záródik Hoensbroech első kötete.

Ez évben jelent meg a munka második kötete, melynek tárgya: az ultramontan moral.

Az evangéliumokból vett idézetekkel állítja össze Hoensbroech a keresztény erkölcsstan szabályait, hogy evvel szemben feltüntesse, mennyire nem keresztény, mennyire erkölcstelen az, mit a katolikus egyház erkölcsstanítói a gyóntatok részére szánt műveikben mint az egyház erkölcsét hirdetik, fedezve az erkölcs kérdéseiben csalhatatlan pápa tekintélyével.

A teológiai erkölcsstan, úgy a mint az ma a katolikus egyház hivatalos erkölcstana, kiválóan a jezsuita-rend alkotása. »Magister ecclesiae« az erkölcsstan terén Signori Szent Alfonzo, kinek műve nem más, mint a jezsuita Busenbaum művének kibővítése és ma az erkölcsstan írói, művelői majdnem mind jezsuiták.

Az emberi életnek nincs oly ténye, melyre a teológiai erkölcsstan ne adna útmutatást, az az útmutatás a gyóntató részére is és ezen a téren akarja az egyház az emberiséget vezetni.

Szabályaiban, kasuistikájában ez az erkölcsstan a scholastika rendszerét adoptálta. S mint a scholastika a jogtudományra gyakorolt hatásában azt eredményezte, hogy a »tudomány« rendszerébe lettek az élet esetei kényszerítve és a jogtudósok döntései folytán gyakran jelentette a summum jus a summa iniuria-t, azonképen az erkölcsstanban is, mint Hoensbroech kimutatja, az erkölcsösnek épen ellenkezője az, mit a teológiai erkölcsstan hirdet. Aquinói Szent Tamás »Summa«-jában látjuk legtökéletesebb épületét annak a bölcseletnek, mely az Aristotelestől kölcsön vett terminológiájával és schematicus nézőpontjaival megmételyezte a kontinens jogéletét és az egyház hivatalos bölcseletévé válván, mint állandó mételty ott van az egyház erkölcsstanában.

Jellemző ezen erkölcsstanra mindenekelőtt a formalizmus. A külső cselekedeteket nézi, nem az individuum belső világát. Ez mondatta Lutherrel, hogy Aristoteles komédiás, Proteus az ördög, mert a scholastikát azonosította Aristoteles bölcseletével, azért fakadt ki Luther a jogászok ellen, mert ezek lelkében tovább élt az a világ, mely ellen a hit terén oly diadalmasan harczolt.

Másik jellemzője ezen erkölcsstannak a pornografikus részletekben való valóságos kéjelgés, összekötve a női nem mélységes megvetésével, mely utóbbi körülmény érthető, ha szem előtt tartjuk, hogy az erkölcsstan művelői coelibatust fogadott szerzetesek. Hogy milyen tért foglal el a pornográfia e »keresztényt erkölcsstanban, azt legjobban jellemzi Sergardi Lodovico római praelatus, VIII. Sándor pápa bizalmasának egyik levele:

»A teológiai erkölcsstan olyan, hogy tiszta erkölcsű ifjaknak óvakodniok kell, nehogy azzal érintkezésbe jussanak, különben gyalázatos törbe esnek és a gonosz felé fordulnak. Milyen piszok van az erkölcsstani könyvekben, mily gyalázatoságot terítenek a nyilvánosság elé! Hol van annyi szennyes rongy, mint a hány oldal azokban! Minden bordély a suburraban e könyvekkel összehasonlítva szégyellős. Én magam, ki a kicsapongó ifjak vezére voltam és ifjúságomat fajtalansággal megbecstelenítettem, bevallom, hogy a jezsuita Sanchez olvasása közben* nem ritkán elpirultam és tőle több gyalázatoságot tanultam, mint a legszemérmertlenebb ringyótól megtanulhattam volna, »Szerencsétlen moralteológia, mely kerítő lettél az ifjúság és a bordélyok között!«

Alapelve ezen erkölcsstannak a probabilizmus, mely szerint egy törvény fennállása és terjedelme felett való kétség esetén, a törvény figyelmen kívül hagyható, hogy ha alapos ok van a kétségre. A probabilizmus alapelve: Mindenütt, hol tiltott és megengedett kétséges, azt szabad következtetni, hogy az illető cselekedet, vagy abbanahagyás meg van engedve, ámbár az ellentétes következtetés is probabilis, vagy probabilisabb.

A probabilizmusra alapítja a hivatalosan az egyház tanítójának elismert Signori Szent Alfonzo erkölcsstanát, mely — mint mondtuk — nem más, mint a jezsuita-rendnek erkölcsstana.

Hoensbroech könyve majdnem kizárólag idézetekből van összeállítva, a moralteológia írók műveiből. Hazugságra, rágalmazásra, hamisításra, lopásra, gyilkolásra, adóeltitkolásra, iszákos-

* Ki a házasság szentségéről írt művet.

ságra, mulatozásra, kéjnékre, fajtalanságra stb.-re vonatkozólag ezer meg ezer idézettel mutatja be Hoensbroech, hogy a moral-teológia tanítása épen ellenkezője annak, mit erkölcs alatt érteni szoktunk. Ijesztő nagy a nemi fajtalankodásra vonatkozó idézetek száma, melyek azt látszanak igazolni, hogy a szüzességet fogadott írónak különös kéjt okoz az e tárggyal való foglalkozás és melyek a természet elleni fajtalanságok egész sorozatára tanítják azt, kinek e perverzitásról fogalma sem volt.

És mindeme rosszaság és gyalázatosság tanítva lesz a pápaság nevében, az ő jóváhagyásával és így az ultramentán moral minden rosszasága, minden álnoksága, minden nemi eltévedése a »Krisztus helytartóinak rovására esik«. És második kötetét ezen szavakkal fejezi be Hoensbroech:

»A pápáknak, az Isten által rendelt és halhatatlansággal felruházott öreinek a keresztény erkölcsiségnek, jóváhagyása és előmozdítása mellett a katolikus egyházban oly erkölcsrendszer fejlődött, melynek hatalma, nagy és fontos részeiben határozott ellentétben áll a kereszténységgel és a természetes emberi erkölcsösséggel. A ki a történelemben olvasni és attól tanulni akar, annak az »istenik« pápaság irtóztatós valótlanúság.«

A második kötetet bővebben ismertetni e lapokon nem lehet. Hatalmas fegyvertár az, melyből mindenki fegyvert szedhet, kinek szemben kell állania az ultramontanizmussal és harcolnia kell annak hazugságai ellen a pápaság kulturális jótéteményeiről és az egyház magasztos erkölcsseiről. Érdeklélv várhatunk egy esetleg megjelenendő harmadik kötetre, mely a pápai szociálpolitika és nemzetgazdaság köréből fog egyes kérdéseket felölelni, tehát épen azon térről, hol az ultramontanizmus állítólag az »egyedüli megmentő a közeledő szociális forradalom elől.«

Végezetül Hoensbroech stílusának bemutatásául, a mennyire gyenge fordítás arra képes, álljon itt egy fejezet az első kötet befejezéséből és az ultramentán erkölcsstan jellemzéséül egy Hoensbroech által Signori Szent Alfonzo tanaiból összeállított bírói tárgyalás.

I. Visszapillantás. (I. kötet 600 oldal).

Iszonyatos út az, melyen jártunk; az irtóztatós és iszonyatos útja.

Jobbról-balról ezer meg ezer máglya és ezer meg ezer vérpad szegélyezi. Serczegve nyaldosnak a lángok az ég felé; lábunk átlép embervér folyó patakjain; a vörös lángban ember-testek vonaglanak, emberfejek gurulnak át az úton. Mellettünk

az iszonyat alakjait hurczolják; szemök fényét veszítették a börtön hosszú sötétségében; testök tagjait kificzamította és összemarengolta a kínpad; lelkök megtört megbeestelenítve, meggyalázva.

Itt vánszorognak a nyomorultak. Hajdan erős, deli férfiak voltak, családjuk büszkesége és támasza, gyengéd férjek, szerető atyák; hajdan ifjú, friss, kedves asszonyok és szüzek voltak, szeretve és viszontszeretve, ártatlan, gyermekded kedélyek. És most? Szellemben és testben összetört lények; rajtuk az istentelenség átka, elfajzott fantázia rájuk költött szennye; szemökben az irtózat és kétségbeesés tompasága, mint az ördög szeretői, a sátán által meggyalázottak, mint nem bünbánó eretnekek, mint minden tekintetben elveszettek, az emberi nem salakja, vonulnak a vágóhíd felé. A halál, még a legborzasztóbb is, megváltás számukra. Lehetséges-e? Ez irtózateli csapatban, melyben tízezreket olvashatunk, ott látunk zsenge gyermekeket, majdnem a csecsemőig; anyáink kedvencét, atyáink reményét. És mellettük a kortól elgyengült aggastyánokat; halálos ágyukból, mely hervadt tagjaikat már magába fogadta; kitépik őket, hogy az utolsó órában átadják a tűznek, a bárdnak, a kötélnek.

Fülünkbe irtózatot hangok hatolnak: panaszkodás, jajgatás, a félelem és kétségbeesés kiáltozásai, átkok, segélykiáltások, halálhörgés. A levegőt megtölti fojtó füst, elégett emberhús szörnyű büze, a vér undorító gőzölgése.

Milyen út! És ezen útnak nincs vége. Végnélküli kanyarulatokban a Nyugat valamennyi országain keresztül vonul. Átvezet Olaszországon, Spanyolországon, Franciaországon, Németországon; a kultúra és műveltség központján, a keresztény élet, a keresztény jámborság gyűjtő pontjai mellett vezet el.

Nem út, melyet viharzó szenvedély tört magának, melynek nyomai ép oly gyorsan eltűnnek, mint miként keletkeztek; nem út, milyenen a háború fúriája és a járvány rohan. Nem terv szerint megalkotott út az, melynek rendeltetése volt. évszázadokon át maradni, és mely évszázadokon át megmaradt. A kereszténység és kultúra nem akadályozhatta meg e halálút kiépítését. Mily borzasztó hatalmas lehetett az út építőjének!

És ha tekintetünket elfordítjuk a szociálkulturális pusztulásról, mely magán az úton, a rajta vonuló, a halálnak szentelt embertömegeken végig árad; ha az út szélein áttekintünk jobbra és balra, az úton túl és innen megszűnik-e a nyomor? Hogy volna lehetséges? Megkétszereződik, megtízszereződik, meg-

százszorozódik. Hisz a szerencsétlenek, kiket az úton hajtanak, családtagok; pusztulásuk hozzátartozóik pusztulását vonja maga után.

A vérség, a szerelem, a barátság kötelékei szét vannak vágva; ezer meg ezer család szerencséje romokban hever. Hol jólét és gazdagság uralkodott, ínség és szegénység terjeszkedik; városokra és falvakra az iszonyat, a jövőtől való félelem nyomása nehezedik. Bizalmatlanság és gyanú lépett a bizalom és szeretet helyébe.

Elszegényedett fiúk és leányok meggyilkolt szüleik emlékét átkozzák, kik a megbélyegzett név szégyenén felül semmit sem hagytak reájuk, mert »boszorkányok« és »eretnekek« pénze és minden vagyona elkoboztatik. A börtönből és a vesztőhelyről kárhóztatják szülők elfajzott gyermekeiket, kiknek embertelen feljelentése oda hozta őket. Özvegyek és árvák szaporodnak; fentartójuktól megfosztva az ínségnek esnek martalékul. Ezer meg ezer család elhagyja házát és kertjét, földjét és hazáját; a fékevesztett kegyetlenség elől a haza, sőt — iszonyat kimondani — a kereszténység határain átszöknek, hogy pogány-barbár országokban keressék és megtalálják a meggyőződés szabadságát és oltalmat, keresztény-vallásos őrvongás és keresztény-vallásos öldöklési hajlam ellen. Sebet ütnek a honi jóléten, melyet évszázadok nem hegeszthetnek be.

És mily képek mutatkoznak, ha a szellemi és vallási nyomort tekintjük! Részben már érintettük; meghatóan nyilatkozott a nemes Spee* szavaiban. De a teljes nyomor, teljes valósága? Kimondhatatlan. A boszorkány babon a és iszonyatai által érett értelmi és erkölcsi pusztítások túlhaladják az emberi felfogó és elbeszélő tehetséget, ép úgy mint az inkvizíció vérengzései.

Kínpad, máglya és kard Jézus Krisztus vallásának apostolai lettek! Mi lehetett ekkor a tűz és vas hatása alatt ebből a vallásból! A megnyűzott, összezúzott, összetört testek csak gyenge képét adják a pusztulásnak, mely a lelkekben eszközöltetett. Az istenségnek mily fogalma alakulhatott e szerencsétlennél, kiket isten nevében a börtönön keresztül, a kínpadon át máglyára hurczoltak; kiket isten nevében addig kínoztak embertelenül, míg oly istentelenségeket és obscönitásokat vallottak önmagukról, milyeneket a pogányság leghírhedtebb irataiban nem találni? Egy földöntúli világnak mily fogalmának kellett képződnie a

* Boszorkánybabona ellen küzdött jezsuita.

tömeg fejében, mely csaknem naponta látta, hogy embereket, — gyakran legközelebbi rokonaikat — azért végeznek ki kínok között, mert az ördöggel nemileg közösültek, mert a legképtelenebb és legbárgyúbb megbűvölések által járványt, zivatart és szerencsétlenséget idéztek fel, mert seprőkön és botokon a boszorkány tánczhoz nyargaltak.

Hol maradt Jézus tiszta, leszűrődött tana a boszorkány- és ördögjárás közepette? Nem kellett a műveletlen tömeg részére minden vallásos cselekedetnek bűvös szerré válnia? Hol maradt a véres, hajmeresztő szörnyűségek közepette az igazságos, bölcs, jóságos istenben való hit? Torzképpé vált a népek szívében a keresztény isten képe, mely undokabb mint az indiai és afrikai bálványok.

A keresztényüldözések két korszakát ismeri a világtörténet: a pogány Rómáét és az inkvizíció és boszorkányörülését. Hogy melyik borzasztóbb e két üldözés között, nem lehet kétséges: időtartamban, módjában és hatásában az inkvizíció eljárása túltesz Nero és Diokletianus tettein.

Hogy az embervérnek az inkvizíció által kiöntött mennyisége nagyobb, mint az a vértömeg, melyet a római arénák homoka ivott, hogy a befejező, bizonyos halál előtti borzasztó kínzások kizárólag az inkvizíció rovására esnek, aránylag keveset mond; a kegyetlenségnek mennyiségbeli többje vagy kevesebbje nem változtat fajain. De az inkvizíció keresztény volt, míg pogányok kiáltozták az ad leones-t. És ebben fekszik az inkvizíció és boszorkánybabona irtózatos, végig nem gondolható bűne. Saját teste és vére ellen dühöngött; Krisztus nagy parancsát a szeretetről a gyűlölet irtózatos törvényévé változtatta. A gyűlöletet tanította és szította, mint a máglyák tüzet szította. Hogy pogányok a pogányság sötétjéből irtózatos gonosztetteket és vad babonát költenek keresztényekre, azt érthetni, de hogy keresztények a kereszténység derűjében élve, az evangélium tisztaságát szem előtt tartva, más keresztényekre oly büntetteket fognak mint tényeket, melyeknek nincs mása hülye aljasságban és természetellenes fajtalanságban, és hogy ily költött büntettek miatt keresztényvér patakzott és hogy ez iszonyatos állapot évszázadokig tartott — sokkal tovább mint a pogány keresztényüldözések — ez a történeti tény oly megrázó tragikájú, mint az emberi történet semmi más eseménye.

Ha képzeletünkbe idézzük a történeteket, miket Pelisso Vilmos inkvizitor ártatlan elfogulatlanságban elbeszél — és ezek

nem egyedülállók — megfagy a vérünk. Keresztyének, férfiak, kik a keresztény tökéletességnek áldozták magukat, kik az apostolok utódainak nevezik magukat, isten és Krisztus dicsőítése mellett oly bünteteket követnek el, milyeneket a kereszténységen kívül csak a legmélyebben álló népeknél találni! És e büntettek egy rendszer tartozékai, mely az egész keresztény kulturvilágot átöleli, mely északon és délen, keleten és nyugaton egyformán pusztít anyagi jólétet és szellemi-vallásos életet!

A pogányság a kereszténység elleni dühöngésében léteért küzdött és a meddig létének jogosulatlanságát nem ismerte fel, a harc a látszólag jogosult önvédelem harcza volt.

De miért küzdött az inkvizíció, midőn ezer meg ezer eretneket és boszorkányt meggyilkolt? Ki fenyegette a kereszténységet, midőn az inkvizítorok mint hivatalosan hitelesített gyilkosok az országokon keresztül vonultak? Talán a szegény asszonyok, kikből a kínpadon az örületes önvádakat kizsarolták?

Midőn a pogány bírák a keresztények vagyonát elkobozták és a keresztény jólétet elpusztították, pogány jog szerint ítékeztek. De midőn évszázadokon keresztül keresztények keresztényeket rendszeresen és törvény szerint megraboltak, midőn egész nemzedékek vagyoni existenciája tönkretételre és virágzó városok és osztályrészek a pusztulás áldozatai lettek, csak érvényben volt a keresztény jog és a keresztény művelődés?

Bizony, az út, a melyen jártunk, az emberi külső és belső világ kultúrromjai mellett elvezet, melyek ily terjedelemben másodsor nem láthatók a világtörténetben.

Ki az a barbár, kinek léptei alatt e rommező, bevetve hullákkal, átöntve vérrel keletkezett? Ki az, ki a művelődés ez útját építette, melyen üldöző örjögés, vallásos örület és fajtalanúság emberi szerencsén és emberi testeken keresztül a kereszténység közepében a népeken és századokon át utaztak?

II. Bírói tárgyalás Signori Szent Alfonzo auspiciuma alatt. (II. kötet 156. oldal).

Egy alapszabályai szerint evangélikus főiskola tanártestületébe több tanítót azon kifejezett feltétel alatt vettek fel, hogy az evangélikus tan ellen sem szóval, sem tettel nem járnak el. E feltétel megtartására esküt tettek; de az eskü daczára nemsokára az evangélikus egyházat szóval és tettel támadják.

A hivatalos eskü megszegése miatt felelősségre vonják őket. A vizsgálóhatóság előtt lejátszódik a következő jelenet:

Elnök: Uram, Önök hitszegéssel vádoltatnak és büntetve lesznek, ha viselkedésüket nem igazolhatják Signori Alfonzo, a szent egyház-tanító tanából, kinek nézetét a legmagasabb, isteni csalhatatlansággal felruházott tekintély, Krisztus helytartója erkölcsileg hiány- és hibátlanoknak jelentette ki. Adják elő sorban védekezésüket.

1. *vádlott:* Oly szavakat használtam az eskünél, melyeknek kettős értelme van. Tehát nem lehet szó hitszegésről. (L. 4, n. 151; a zárójel közötti idézetek Signori moralteológiájának Hasinger-féle kiadásokra vonatkoznak).

2. *vádlott:* Azt a biztosítást adtam, hogy az evangélikus tant és egyházat nem támadom és ezt hittel megerősítettem, de csak arra akartam esküdni, hogy e szavakat »nem« és »sem« használni fogom. (L. 4, n. 151).

3. *vádlott:* Az eskükor nem tisztán benső fentartással éltem.

Elnök: Bizonyos ön abban, hogy a fentartás nem volt tisztán benső, a mi Signori Szent Alfonzo tanítása szerint sincs megengedve?

Vádlott: Teljesen bizonyos vagyok ebben, mert a sok idő óta és mindenütt ismeretes idegenkedésem és ellenségeskedésem az evangélikus egyház és tan ellen elegendő volt, hogy okos és megfontolt embernek — és ezen tulajdonságokat csak feltételezhettem az esküt kivevő miniszter úrnál — fel kellett tételeznie, hogy ne úgy értelmezem az esküt, a mint leteszem. De, hogy egészen biztos legyek és ne esküdjek valótlanra, halk hangon hozzátettem valamit eskümhez, miáltal a hangos hangon mondott jelentésében változott. (L. 4, n. 643, 168).

4. *vádlott:* Erélyesen kell a vizsgálat sürgős megszüntetését kérnem. Mert nem volt szándékomban esküt tenni, hanem az eskü-mintát tisztán külsőleg utána mondtam, mint a papagály utána mondja az elébe mondott mondatot. (L. 4, n. 171).

5. *vádlott:* Csatlakozom kartársam feleletéhez, mert nézetem szerint nem volt szó tulajdonképi esküről, hanem csak az »eskü« és a hit» szavak használtattak. (L. 4, n. 166).

6. *vádlott:* Igaz, hogy nem való esküt tettem, de képességeim megvannak a főiskolai tanári tisztre, melyet eskü nélkül nem érhettem volna el, így tehát jogos okom volt nem való esküre, de jogos nem való eskü nem hamis eskü. (L. 4, n. 166).

7. *vádlott*: Esküt tettem, de azon szándék nélkül, hogy magamat kötelezzem; tehát nem vagyok köteles, az esküt megtartani. (L. 4, n. 172).

8. *vádlott*: Az eskü magában tiltott és meg nem engedett dologra vonatkozott, mert az evangélikus tévedés megtámadásáról lemondani nem szabad. Tehát engem a letett eskü nem kötelez. (L. 4, n. 176).

9. *vádlott*: Vallás-erkölcsi nézetem szerint oly esküt, hogy valamely vallásos rendszert, nem támadok meg, nagyon fölösleges és haszontalan dolog. Tehát nem is kell magamat ezen eskühöz tartanom. (L. 4, n. 176).

10. *vádlott*: Abban az időben, midőn az esküt letettem, tartalmát helyesnek és jónak véltem, de most már nem, ezért nem ismerhetem el többé esküvel történt kötelezésemet. (L. 4, n. 187).

11. *vádlott*: Az esküt más, istennek sokkal inkább tetsző cselekedetté változtattam. Tehát az eskü rám nézve többé nem létezik. (L. 4, n. 187).

12. *vádlott*: Az eskü megengedettségének és érvényességének lényeges kelléke, hogy valamely előjáró jogát ne sértse. De oly eskü, mint az általam letett, legfőbb előjárómnak, a pápának jogát sérti; azt a jogát tudniillik, hogy az evangélikus egyházat támadja. Tehát esküm előzetesen is meg nem engedett és érvénytelen volt. (L. 4, n. 187.)

13. *vádlott*: Az eskü tartalma nyilvánvalóan a közjó ellen irányul. Tehát nem kell megtartanom. (L. 4, n. 192.)

14. *vádlott*: A pápa feloldott engem az eskü megtartása alól, mert az eskü az egyház java ellen irányult. (L. 4, n. 192.)

Elnök: Uraim, Önök teljesen igazolva vannak. Nem mulaszthatom el, hogy élénk sajnálatomnak ne adjak kifejezést, hogy az államügyész járatlansága Signori Szt. Alfonzo tanaiban okot adott, hogy Önök ellen vád lett emelve. Majd illetékes helyen indítványozom, hogy Signori moralteológiájának tanulmányozása minden állami és bírósági hivatalnok részére kötelezővé tétessék, hogy az államhatalom ily ballépése többé ne történhessék és végre-valahára az esküről való helyes felfogás uralkodjék államunkban.

Dr. Frank Miksa.

NÁDORI MÉLTÓSÁG ÉS FELELŐS KORMÁNY.

„Én részemről az állam és intézményalkotás nagy mesterségét sohasem a kicserélésbe, copiába, rögtönzésekbe, hanem a létezőnek helyes adaptálni tudásába helyezem, s ép azért mondanom sem kell, hogy a tabula rasa-k iránt olyan nagyon elterjedt előszeretettel különösen magyar szempontból nem rokon-szenvezem . . . Saját felfogásom a legspecifusabb öntézményeiben jellegzetesen visszatükröződő s nemcsak nyelvel befestett, hanem bensőleg is magyar és ily értelemben mondhatnám *angol* államjövők felé vonzódik.”
Zsögöd Benő: Magánjogi tanulmányok II. Az örökjogi törvényjavaslat. 338 lap.

»Mindaddig, míg a nádori méltóság hatásköre a felelős kormányzat elveivel megegyezőleg törvény által szabályozva nem lesz: a nádorválasztás elhalasztatik.« Ezt mondja a nádori méltóságról legutóbb intézkedő törvény, az 1867. évi 7-ik cikk.

A törvény megalkotása óta immár harminczöt év telt el s a nádori méltóságnak abban kilátásba helyezett »törvény általi szabályozása« mindezideig nemcsak meg nem történt, de ilyen törvénynek még előkészítése sem került szóba. A közt a sok munka közt, mely vár a magyar törvényhozásra, az 1867-iki törvényt tán el is felejtették; a közvéleményt jobban érdeklik a gazdasági kérdések, quota s adóreform, a nádori hivatalról újabb törvény hozatalának nem érzi szükségét s a tudományos világ magán-, per- és büntetőjogi alkotásokat sürget, alkotmányunknak ez ősrégi s századokon keresztül feltett kincs gyanánt őrzött intézménye felett úgy látszik napirendre tért.

Legalább Márkus Dezső, a magyar törvénytár legújabb kiadásának érdemes szerkesztője, a »nádori cikkek«-nek nevezett 1485-iki törvények mellett, bér megemlíti, hogy »e cikkek

hatálya az 1867: VII. rendelkezése folytán fel van függesztve, de nincs megszüntetve«, később mégis így ír: »a jelenlegi bírói szervezettel a nádor bíraskodási joga ép oly kevésbé hozható összhangba, mint a nádori tiszt a felelős minisztérium intézményével«.*

Úgy hiszem, ez nem pusztán egyéni vélemény. Úgy hiszem igen sokan vannak, kik a szerkesztés munkáját végezve, ugyanazt a megjegyzést fűzték volna oda és csak néhányan esnek gondolkodóba e rövidke sorokat olvasva: hogyan! hát a nádori méltóság csakugyan olyan merő ellentétben van a felelős miniszteri kormánynyal, mint az ő ősi bíraskodása a modern bírói szervezettel? Hiszen ez azt jelenti, hogy a nádori hivatal betöltése, a miről a törvény, mint — legalább is — lehetőségről beszél, az álmok országában is a merészebb tervek közé tartozik. Mert az csak kétségtelen, hogy a mostani peres eljárással homlokegyenest ellenkezik az 1485: IX. intézkedése, mely szerint az ország más bírái (a nádoron kívül) birtokjogok tekintetében nem rendelhetnek el idézéseket, vagy perbehívásokat és nem hozhatnak ítéleteket.

Csakugyan általában áthidalhatatlannak látják az ellentétet, íme Beksics Gusztáv nyíltan kimondja: »a nádori méltóságot nem lehet betölteni, miután e méltóság a parlamentarizmussal összeegyeztethetetlen«.**

Magam részéről nem volnék hajlandó ezt a kijelentést ily kategorikus alakjában aláírni. Legalább az bizonyos, hogy maga a törvény nem mondja a nádori hivatal betöltését lehetetlennek, sőt annak a felelős kormányzat elveivel összhangzásba hozataláról beszél. És bizonyos az is, hogy azon törvény megalkotói, legalább a szónokok (qui tacet consentire videtur) között nem volt csak egy sem, a ki a nádori hivatalnak, mint a felelős minisztériummal ellenkezőnek eltörlését hozta volna indítványba. Egyedül a törvényjavaslat előadója említette fel, hogy van olyan felfogás »a radikálisabb, mely a nádori méltóságot, mint az új-kor igényeinek meg nem felelőt s különösen, mint a parlamenti felelős rendszerrel alig összeegyeztethetőt, megszüntetni kívánja«.*** De később ő is kijelentette, hogy »nem mondta azt és erre

* Millenniumi törvénytár I. k. 399., 403. lap.

** Beksics: Dualismus. 241. lap.

*** Képviselőházi Napló IV. 205. lap. 128-ik orsz. ülés 1867 május 28-án. Erre jegyezte meg Tisza Kálmán, hogy ha ebből áll a radikalizmus, úgy ő legkevésbé sem kíván radikális lenni.

legkevésbé sem érezhette magát felhatalmazva, hogy az osztályok többsége kívánja a nádori méltóság beszüntetését; ha ily állítást kockáztatott volna, az osztályok tagjai azonnal desavouálták volna. Azt tisztán, mint elméleti fejtegetést mondotta.* Deák Ferencz pedig hangsúlyozta, hogy ha arról lesz szó, hogy az országnak egy nyolczszázados intéucziója eltöröltessék, az minden oldalról komoly megfontolást igényel«, a miért célszerűnek monda azt nemcsak az ülésben, hanem ülésen kívül is, tán még nyilvános hírlapok útján is megvitatni.**

A haza bölcsének eme szavai azonban pusztában elhangzó kiáltás maradtak. Igaz ugyan, hogy ama nyolczszázados intéuczió kifejezetten el nem töröltetett, ám azért mondhatni mindenki megszűntnek tekinti, a nélkül, hogy amaz igen kívánatos megvitatást megindította volna. Pedig nagy halottakat megszokás vizsgálni alaposan, mielőtt sírba tennék — vajjon csakugyan kimúltak-e, vajjon csakugyan nincs többé remény életre keltésükhöz? És, ha már meghaltak, ha már el kell szakadni tőlük, illő gyászszertartást szokás adni nekik.

Jól tudom, e néhány sornak nem lesz ereje a halottba — ha még tetszhalott is — életet lehelni.

Legyen egyszerű halotti búcsúztató.

Az a fényes múltú, dicsőséges intézmény nálam hivatottabbtól érdemelné ugyan azt is.

Hiszen, ha a nádori méltóságnak ama nyolcz századon át az alkotmányban betöltött nagy szerepét nem nézzük is: kegyeletos hangulatra indíthatna maga az, hogy benne egy *ősi és speciálisan magyar* intézményt temettünk el.*** Pedig amúgy is kevés immár olyan intézményünk, melyről elmondhatnánk, hogy bensőleg is magyar.

Nem célja e soroknak azt keresni, jó volna-e, kívánatos volna-e még most is a nádori méltóságot a parlamentarizmussal összeegyeztetve újból felállítani, vagy jobb hagyni elmultnak. Csak vizsgáljuk lehető-e, vagy lehető lett volna-e ily összeegyeztetés.

* Ugyanott.

** Ugyanott.

*** Lehet, hogy nem magyar talajon hajtott ki a nádori méltóság első csirája. Lehet, hogy nem a „gyula” méltóságának volt az a királysághoz idomult tovább fejlődése, hanem első királyaink alkották azt nyugati mintára. (Lásd a nádori méltóság keletkezése s a „nádorispán” szó eredetére nézve: Németh: A nádorispán név eredetéről. Tud. gyűjt. 1839. VIII. 7. R. Podhraczký: A nádori hivatal és név eredete. Akad. Ért. 1850—1. évf. Frankl: A nádori és országbírói hivatal stb. Pest 1863. Bartal: Commen-

I.

Az óriási átalakulás, mely az 1848-iki törvények folytán az ország egész alkotmányát általában, különösen a legfőbb kormányzatot érte, szükségkép átalakította a nádori méltóságot is.

A nádor jogai és kötelességei az 1848 előtti magyar alkotmányban lényegileg kétfélék voltak. Rendes hatóságánál fogva a nádor az ország legfőbb kormányzója volt és közbenjáró a király és nemzet között. Rendkívülig pedig, mint a király gyámja, vagy helytartója, uralkodói jogokat gyakorolt.

Tudva van, hogy 1848 előtt Magyarországon az ügynevezett dikaszteriális kormányforma uralkodott. A közigazgatás legfőbb fokon intézése három kormányszékre várt, melyek voltak: a m. kir. udvari kanczellária, a m. kir. helytartótanács és a m. kir. kamara. E három között itt minket tulajdonképpen csak a m. kir. helytartótanács érdekel, mint a melynek elnöke a nádor volt.

E helytartótanács állott a nádor elnöklete alatt az ország különböző részeiből a főpapok, mágnások és nemesek rendéből valláskülönség nélkül a felség által kinevezett huszonkét tanácsosból. Ez volt a legfőbb politikai kormányzék az országban (1790:14.), mely egyedül s közvetlenül a királynak és senki másnak nem volt alárendelve (1723:101., 1741:11., 1790:17.) Hatásköre az ország minden egyházi és világi törvényhatóságaira, nevezetesen püspöki megyékre, vármegyék, szab. kir. városok, kiváltságos kerületek, nemkülönbén tudományos és egyéb intézetekre, káptalanokra és szerzetes társulatokra egyaránt kiterjedt. Hatáskörébe tartozott: *a)* az adóügy, a katonatartás és elszállásolásra való felügyelet; *b)* a királynak az egyházak irányában fennálló jogaira fel vigyázat; *c)* a nevelés és közoktatás általában az egész tanulmányi ügy; *d)* a közalapítványok, közintézetek és pénzalapok legfőbb vezetése; *e)* az egész

tariorum lib. I. 141—149. 1.) Bár e tekintetben is találóknak nézzük Salamon Ferencz megjegyzéseit (A magyar hadi történethez a vezérek korában), melyeket Szent István reformjairól mond: „Lehetetlen, hogy Szent István lett volna teremtője merőben új alakulatoknak . . . Nagy marad a szent király emléke, ha csak a keresztyénséget hozatjuk be s a rabszolgákat szabadíttatjuk fel vele, a reformokra nézve pedig azt mondjuk, hogy szabályozta, rendezte egy részét annak, a mi megvolt* . . . De, ha idegen ültetvényként került is magyar földre, itt fejlődött sok száz esztendőn át azzá, a mi volt.

ségi-, sajtó- és rendészeti ügy; *f*) kereskedelmi és közgazdasági ügyek, folyamok szabályozása, csatornák, utak építése, vámok, vásári és erdőügy; *g*) postaügy; *h*) gyámügy; *i*) nemesi ügyek; *j*) úrbéri ügyek, főleg a mennyiben az adóalappal kapcsolatban vannak. A mai közjoggal szólva tehát olyan ügyek, melyek ma a belügyi,* vallás- és közoktatásügyi, kereskedelmi, földművelésügyi s némileg a pénzügyi** minisztérium ügykörébe tartoznak.

Ezeket az ügyeket a helytartótanács ülésileg intézte, a mi természetesen folyt a testületi szervezetből. Érvényes határozathozatalhoz tizenkét tanácsos jelenléte volt szükséges, a kik közt maga a nádor is csak, mint egy ember jött számba. Ilyen közgazgatási szerv az egyéni felelősséget magától értetődőleg kizárja, a mi azonban legkevésbé jelenti azt, hogy a felelősség elve a mi közjogunkban 1848 előtt teljesen ismeretlen lett volna.

Nem lehet feladatomban itt azokat a régi törvényeket ismertetni, melyek a király tanácsosainak felelősségre vonását megállapítják. Elég utalni ezeket illetőleg Schwarcz Gyula*** és Ladányi Gedeon**** nagybecsű értekezéseire. De azt már meg kell említeni, hogy újabb törvények és utasítások értelmében is a helytartótanácsnak kötelessége volt az országgyűlési végzéseket fogyanatosítani és semmi oly határozatot nem hozni, mely hazai törvényeinkkel ellenkeznék (1723: 102.) mihez képest kötelessége volt a törvényekkel netán ellenkező királyi parancsokat felfüggeszteni (1791: 14.) s a nádor közbenjárását kikérni (1801. évi utasítás 2. §.). Valamint nem szabad megfélemlkezni II. Ulászló VI. dekrétumának 7-ik cikkéről sem, mely szerint: a mely főúr vagy országlakos a királyi felség tanácsában nyil-

* Kivéve az országgyűlésre vonatkozó ügyeket, melyek a kancellária s a városok gazdasági ügyeinek felülvizsgálását, mi az udvari kamara hatáskörébe tartoztak. L. Korbuly: Magyarország közjoga. 322. lap.

** A következő ügyek azonban: *a*) a királyi és közjövödelmek kezelése a hadi adót kivéve, névszerint a kamarai és ügyészi, valamint az üreseedésben lévő egyházi jószágoknak s bányáügyeknek igazgatása, végre a díjak, harminczad, a só- és posta-, regálé jövedelmeinek kezelése ; *b*) a kir. kincstár felügyelet; *c*) a kir. fiskus igényeire felügyelet s azok érvényesítése; *d*) a kir. kincstár hitelügyeinek tárgyalása: nem a helytartótanács, hanem az udvari kamara illetékessége alá estek.

*** A miniszteri felelősség eredete az európai alkotmánytörténelemben. (Értekezések a társadalomtudományok köréből. VII. k. 6. sz.) és A király tanácsosainak felelőssége Aragóniában és Magyarországon III. András óta. (U. o. X. k. 5. szám).

**** Modern alkotmányos monarchiái intézmények a középkori államokban. (U. o. II. k. 6. szám).

ván és vakmerőn ennek az országnak szabadsága és közjava, valamint annak törvényei ellen merne cselekedni, azt az ülnök urak kötelesek a mindenkor legközelebb következő országgyűlésen az összes főpap és báró uraknak, meg a többi országlakosoknak névszerint bejelenteni. A kit szabadságukban áll ott, mint a haza árulóját és az ország szabadságának megzavaróját érdeme szerint vagyonában és személyében megbüntetni.

Ennek a törvénynek a hatályát nem alterálják ama későbbi törvények, melyek a tisztviselők kinevezésének jogát — a nádor kivételével — a királyra ruházzák, mert hiszen a két elv: a tisztségnek a király által való adományozása s a tisztviselő felelőssége egymással ellentétben legkevésbé sincsenek. Már pedig ebben a törvényben implicite nemcsak a jogi, de a politikai felelősség is benne foglaltatik, a mennyiben nemcsak a törvények, de az ország »közjava« elleni cselekvésről is szó van.* És ez alól a törvény alól nem lehet kivétel maga a nádor sem, mivel ott egész általánosságban minden főúrról és országlakóról tétetik említés.

Kétségtelen tehát, hogy a kormányiszékek tagjainak s köztük a nádornak felelősségre és pedig jogi ügy, mint politikai felelősségre vonhatása a törvény által biztosítva volt. Mindazáltal bárhogyan vélekedjünk is e törvénynek hatályáról, az egyszer bizonyos, hogy ha az mind 1848-ig nemcsak alakilag érvényes, de annak tekintetik vala is: az ilyféle felelősséget a miniszteri parlamentáris felelősséggel összehasonlítani távolról sem lehet. Olyannyira kézen fekvő a mérhetetlen nagy különbség, hogy arra szót vesztegetni is kár volna.

Azokat tehát, miket itten a kormány felelősség eszméjének a magyar alkotmányban megváltáról elmondottunk, távolról sem úgy akarjuk értelmezni, mint hogy ha a kormányzat 1848 előtti és utáni szervezete közt nem volna végtelenül nagy a különbség. Kizárólag csak azt kívántuk ezzel beigazolni, hogy a felelősségre vonhatás a nádori méltósággal igenis összeférhető dolog volt az 1848 előtti törvényeink szerint. Sőt a felelősség, ha valakit a kormány tagjai közül, első sorban épen a nádort terhelte, neki lévén a legkiemelkedőbb helyzete s legsúlyosabb szava. A helytartótanács a törvényben királyi intézkedésekkel szemben az ő közbenjárását volt köteles kikérni.**

* Schwarcz: A király tanácsának felelőssége. 60. lap.

** De, ha a király az elejébe terjesztett nehézségek után sem térne el előbbi rendelkezéstől, tartozott azt a helytartótanács fogatosítani.

A nádorra ezért a felelősség súlya kétszeresen nehezedett, mert ő neki sokkal inkább, mint a helytartótanács többi tagjainak, vagy akár magának az egész helytartótanácsnak, sőt mondhatni egyedül ő neki állott módjában tekintélyének, állása súlyának latbavetésével a felséget a tervezett törvénytelen kívánalmaktól eltéríteni.

Felmerülhet ugyan olyan nézet is, hogy a nádor feleletre vonásának útjában állhatott volna két körülmény. Az egyik, hogy ő az országnak legfőbb bírója is (1485: 9.), illetve cím szerint elnöke az ország legfőbb bíróságának, a hétszemélyes táblának. A politikai feleletre vonhatás nem válhat vala-e veszélyére a bírói függetlenségnek? És ő volt elnöke magának az országgyűlésnek, illetve főrendi táblának. Nem alterálhatja-e az országgyűlés vádolósi és ítélkezési jogát, ha tulajdon elnökével szemben kell eljárnia? Erre elég annyit megjegyezni, hogy Angliában, a parlamentarizmus klasszikus földjén, a Lord high-Chancellor szintén legfőbb bíró és ugyancsak elnöke a főrendiháznak, de azért nem kevésbé feleletre vonható, mint a kabinet bármelyik tagja.

Csak akkor nem lett volna feleletre vonható a nádor, ha nem mint főkormányzó jár el, hanem vagy uralkodói jogokat gyakorol, mint a király gyámja, illetve helytartója, sőt a szent korona által reáruházott jog szerint mint birtokok adományozója; vagy a nemzetet képviseli a koronázásnál.

De a nádornak ez a kivételes jogköre részint nem állandóan gyakorolható, részint (kivéve a jószágadományozást) csak kivételes körülmények közt fordul elő. Épen azért a nádor mindenek felett és első sorban mégis csak kormányzó szerv volt Magyarországon.

Ámbár 1526 után a rendkívüli hatáskör, nevezetesen a kir. helytartóság rendessé válhatott volna. Mivelhogy királyaink állandóan az országon kívül laktak. De azért eltekintve attól, hogy a nádori szék ép ez időben nem is volt mindig (1535—1554., 1562—1608., 1667—1681., 1765—1790-ig) betöltve, még sem vált rendessé.

Azok a törvények, melyek újonnan koronázott király hitlevelét tartalmazzák, valamint azok, a melyek nádorválasztáskor alkottattak, hangsúlyozzák ugyan, hogy a nádor régi jogköre fentartandó (tehát a helytartósága is) s a nádort lehetőleg minden alkalommal egyszersmind »kir. helytartó« nak nevezik (1554: 6., 1608. k. e. 18., 1613: 7., 1618: 4., 1622: 2., 1638: 1. 32.,

1655: 1., 1659: 1., 30., 1681: 1., 1715: 5., 1723: 4., 1741: 9., 1751: 2., 1790: 5.).

Azonban azt hiszem, nem értem félre sem e törvények jelentését, sem régi alkotmányunk szellemét, ha úgy gondolom, hogy a nádor eme helytartóságában a királynak nem uralkodói, hanem csupán, vagy legalább túlnyomólag kormányzói és bírói hatalma foglaltatott benne. Mert a régi magyar alkotmányban (mint minden régi alkotmányban) a király nemcsak uralkodott, hanem a kormányzásban és bíraskodásban is tényleg részt vett. Bizonyos ügyeknek intézése, s különösen bizonyos ügyekben való bíraskodás a nemesek sarkalatos joga szerint (HK. I. K. 9. cz.) királyi feladat volt. Hadba szállni megint csak a király vezetése mellett tartozott a nemes. Ezekben csakugyan nélkülözhetetlen volt a király helyettesítése.

Ennél egyebet nem akar mondani az 1608. k. e. 18 sem, mely így szól: Megkívánják a magyarok, hogy a király ő felsége ezután közöttük lakjék és ezt az országot személyesen kormányozza (*regnumque hoc propria in persona administret*). Vagy ha ő felsége ezt valamikor bizonyos fontos okoknál fogva nem tehetné és huzamosabban távol lenne: akkor a király ő felsége a leendő nádornak mindenféle teljes hatalmat megadjon, hogy ezt az országot a magyar tanácssal (a régi szokás szerint) ép oly teljhatalommal igazgathassa és kormányozhassa, mintha önmaga itt tartaná székhelyét (*plenariam ac omnimodam potestatem attribuat, regnum istud . . . regendi ac administrandi*). Nyilván azt akarja e törvény mondani, hogy azokat az ügyeket, melyek tekintetében a király az igazgatásban személyesen részt venne (*propria in persona administraret*), lássa el a nádor. A szavakban ennél több van ugyan kifejezve. De hogy a *plenaria ac omnimoda potestas hunc regnum regendi ac administrandi* nem jelentheti azt, mintha tehát a király távollété idején az *executiva potestas* a nádort illette volna, azt bizonyítja az a körülmény, mely szerint nemcsak a címek, rendek, egyházi és zászlós úri méltóságok adományozásának joga, de általában a hivatal adományozás joga sem szállt reá soha.

Azok az elég nagyszámú törvények, melyekkel a *corpus juris*ban a nádori méltóságra vonatkozólag találkozunk, tényleg majd kormányzói (1498: 47., 70., 1613: 16., 1618: 51., 66., 71., 1622: 31., 1625: 13., 1635: 19., 1638: 11., 1647: 73., 151., 1649: 3., 5., 77., 99., 1655: 38., 40., 76., 1659: 76., 1723: 97., 1751: 25.), majd bírói (1555: 1. 2., 1608: k. u. 20., 1609: 4.,

1618: 22., 1622: 20., 43., 63., 69., 1625: 52., 56., 60., 1639: 34., 1723: 24.) hatáskörével foglalkoznak, majd pedig a honvédelem iránt fennálló jogait és kötelességeit (1498: 43., 1609: 27., 1618: 3., 1622: 21., 1647: 61., 1681: 18., 46., 1715: 31., 1805: 1., 2., 1808: 2., 3., 4.) állapítják meg. Ezeket a teendőket látta a nemzet a legfontosabbnak, a mit az mutat, hogy midőn a nádori szék üres lévén, a király »szokott hatalmával« helytartót nevezett (1536: 16.), ennek a helytartónak is első sorban a király helyett ítélkezés volt legfőbb joga és kötelessége (1574:18.).

Eltekintve a nádornak régi szokáson alapuló telekadományozási jogától (1715: 33., 1741: 20.), tulajdonképeni uralkodói jogot az 1485-iki törvény óta csak egy pár törvény ruház a nádorra. Az 1618: 56., mely felhatalmazza a király távolléte esetén országgyűlés összehívására, hogy a honvédelemről tanácskozni lehessen és az 1655: 11., mely a nádornak tartja fenn a német birodalmi gyűlésre küldendő követek részére utasítás adás jogát. De ez az utóbbi is csak látszólagos uralkodói jog; inkább a közbenjárói tiszt folyamánya.

Az a javaslat is, melyet az 1790-iki országgyűlésre készítettek, melyből azonban törvény nem lett, bár a magyar kormányzat lehető önállósítását tűzte feladatául, a királynál érintetlenül meghagyja a végrehajtói hatalom gyakorlását. Csak azt kívánta kimondani, hogy a helytartótanács, mely a nádor elnöklete alatt áll, egyedül a királytól függ, köteles a törvényeket végrehajtani *felelősség terhe alatt*, t. i. úgy egyénileg, mint testületileg úgy felelős az országgyűlésnek, hogy ha elveszti annak bizalmát, az teljesen feloszlathatja. Ha a király valami törvényellenes rendeletet küldene a helytartótanácsához, ez tegyen indokolt felterjesztést; ha a király megmaradna elhatározása mellett, a nádor gyűjtse össze a helytartótanács és kúria tagjait s együttesen tegyenek fölterjesztést; ha ennek sem lenne sikere, a helytartótanács közölje a megyékkel úgy a király rendeletét, mint az ellene tett felterjesztéseket, s ha a megyék többsége a rendeletet törvénytelennek találja, a helytartótanács belátása szerint vagy nem hajtja végre, vagy országgyűlés elé terjeszti, s ha a király e végből nem hívná össze az országgyűlést, a nádor vagy országbíró fogja azt tenni, sőt a megyék többségének is szabadságában van azt összehívni.*

* Ladányi Gedeon. A magyar alkotmány története. 280—81. lap.

Íme, ez a javaslat egy meglehetősen komplikált eljárási módot kíván megállapítani arra az esetre, ha a király rendeleteit a helytartótanács törvénytelennek ítéli. Mindenféleképpen igyekszik megakadályozni a király törvénytelen rendeleteinek végrehajtását. Pedig lett volna-e arra szükség, ha a királyt (a ki csak úgy állandóan távol volt az országtól, mint elődei és utódai) teljhatalommal helyettesíti a nádor mindennemű kormányzati és igazgatási ügyekben, vagyis hát — ha az *executiva potestas* nem a távollévő királyt, hanem a nádort, mint teljhatalmú helytartót illeti vala meg.

Ebből a javaslatból korántsem azért nem lett törvény, mintha az országból távollévő királynak igen sok, a nádornak pedig igen kevés jogot kívánt volna biztosítani.

II.

Lássuk már most az 1848-iki törvényt.

Tudjuk, hogy e törvényeknek az volt a célja, hogy a magyar kormány függetlenségét, mely számos törvénybe (csak példaképen: 1609: 21., 1613: 25., 1622: 17., 1630: 29., 1687: 8., 1715: 3., 17., 18., 1723: 101., 1741: 11., 13., 14., 1791: 12., 14.) iktatva volt már azelőtt is, és felelősséget, mely az ország törvényeiben szintén nem volt idegen, valósággá tegye, s hogy ez utóbbit, a felelősséget, a modern eszmék szerint átformálja, nevezetesen parlamentárisrá tegye.

Bármily nagynak kell is és bármily mélyrehatónak tekinteni azt a változást, melyeket e tekintetben az 1848-iki törvényhozás tényleg előidézett, nem a tényeket, — melyek felett hisz a hatalom az úr — hanem a törvényeket tekintve, az ezen cikkben lefektetett elveket a fentiekhez képest távolról sem tarthatjuk a magyar alkotmányban merőben újaknak. Bizony igazsága volt a hazai törvényeinket oly igen ismerő Bartal Györgynek, midőn az 1848-iki országgyűlésnek a felelős minisztérium felállítására tárgyában benyújtott feliratára általa készített kancelláriai előadmányban kifejtette, hogy már 1527-ben, midőn I. Ferdinánd királylyá választatott, tulajdonképen e feliratban kifejezett feltételek alatt adta magát Magyarország a Habsburg-ház uralkodása alá.*

Avagy mi hát az új az 1848-iki III. törvény cikkben?

* Horváth Mihály. Huszonöt év Magyarország történetéből. III. 384-ik lap.

Kimondja ez a törvény, hogy ő felsége (illetve az országból távollétében a nádor) a végrehajtó hatalmat a törvény értelmében független magyar minisztérium által gyakorolja, s bármely rendeletei, parancsolatai, határozatai csak úgy érvényesek, ha a Budapesten székelő miniszterek egyike által is aláíratnak (3. §.);

hogy a minisztériumnak mindegyik tagja mindennemű, hivatalos eljárásáért felelős (4. §.);

hogy a minisztérium székhelye Budapest (5. §.);

hogy mindazon tárgyakban, melyek eddig a magyar kir. udvari kancelláriának, kir. helytartótanácsnak, kir. kincstárnak, ideértve a bányászatot is, köréhez tartoznak, vagy azokhoz tartozniok kellett volna, s általában minden polgári, egyházi, kincstári, katonai s általában honvédelmi tárgyakban ő felsége a végrehajtó hatalmat ezentúl kizárólag csak a magyar minisztérium által fogja gyakorolni (6. §.).

Eddig a lényeg, a többi már részletezés. Mi itt az új?

Új a minisztérium-nevezet, mely addig a magyar közjogban nem volt ismeretes; de az elnevezés nem fontos.

Új az, hogy ő felsége rendeletei stb. csak úgy érvényesek, ha a miniszterek valamelyike által aláíratnak.

Új az, hogy a minisztérium székhelye Budapest.

Új, hogy ő felsége a végrehajtó hatalmat a »katonai s általában honvédelmi tárgyakban is« kizárólag csak a magyar minisztérium által fogja gyakorolni, mert azelőtt, mint az 1867-iki törvényben is, a hadsereg vezérletére és vezénylésére tartozó ügyek ő felsége részére fentartott jogok közé voltak sorolva, s az országgyűlések már a *pragmatica sanctio* előtt csak azt kívánták, hogy a hadi tanácsban két magyar ember is alkalmaztassák (1649: 8.).

És végül még új az, a mi a törvényben nincsen kimondva, de a mi az 1848-iki reform tulajdonképeni lényegét teszi: a parlamentarizmus.

Ellenben igen régi, a magyar alkotmányban rég meggyökeredzett s számos törvényben kiemelt elv mind a többi.

Az is, hogy a király a végrehajtó hatalmat a törvények értelmében a magyar kormány által gyakorolja.

Az is, hogy a magyar kormány független, a mint független állam maga Magyarország is.

Az is, hogy e kormány felelős.*

* Csak a felelősség eseteinek megállapítása (32. §.), s a felelősségre vonás módja (83., 34. §.) új, maga a felelősség ellenben igen régi.

Az is, hogy mindazon tárgyokban, melyek a törvényben fel vannak sorolva (a katonai és honvédelmi ügyek egy részének kivételével, melyek, mint láttuk, törvény által megengedetten, közösen intéztettek el), a végrehajtó hatalmat a magyar kormánynak kell gyakorolnia.

Azért, ha az 1848-iki országgyűlés nem mint egy új kormányformát kreálva, hanem csak a régít a kívánalmaknak átalakítva kimondotta volna:

hogy az eddig fennállott kormányhatóságok ne csak papiroson, hanem valósággal is függetlenek legyenek és tényleg intézzék mindazokat az ügyeket, melyeket intézniök törvény szerint kell vala;

hogy azok egyike se székeljen többé Bécsben, hanem Budapesten;

hogy a felség rendeletei csak úgy legyenek érvényesek, ha e kormányhatóságok főtisztviselői által is aláíratnak;

hogy e főtisztviselők egyéni felelősséggel tartozzanak; s legfeljebb még a »katonai és általán honvédelmi ügyek« intézésére szervezett volna még egy új, de szintén parlamentáris felelősséggel tartozó főhatóságot (neveztetett legyen bár az hadügy- vagy honvédelmi minisztériumnak, vagy bármi másnak), a nagy, az óriási átalakulás ép úgy megtörtént volna, a nélkül, hogy a főhivatalok címén változtatást okvetlenül kellett volna tenni.

Kik tartoztak volna akkor parlamentáris felelősséggel?

Azokért az ügyekért, melyek a kancellária hatáskörébe tartoztak: a kancellár.

Azokért az ügyekért, melyeket a kamara tartozott végezni: a kamara elnöke.

Végül azokért az ügyekért, melyeket a helytartótanács intézett: annak az elnöke, a nádor, vagy ha tetszett volna az országgyűlésnek a helytartótanács kebelében különben is fennállott egyes szakosztályokat önállósítani: e szakosztályok elnökei is.

Természetes, hogy az addigi és azutáni ügykezelés között meg lett volna az a nagy különbség, hogy az egyes kormány-székek nem dikaszteriális, hanem miniszteriális elvek szerint intézték volna a dolgokat, vagyis nem az egész testület döntött volna szavazással, hanem döntött volna az, a ki e döntésért aztán felelős a parlament előtt.

Körülbelül ilyes volt a kormányzat fejlődése Angliában. Ilyenformán szállott a végrehajtó hatalom kezelése a titkos tanácsról, annak csak néhány parlamentáris felelősséggel tartozó tagjára. Azért Angliában a királyt illető végrehajtó hatalom gyakorlása névleg még ma is a titkos tanácsra van bízva, mely Angliát évszázadokon keresztül ép úgy testületileg igazgatta, mint hazánkat az egyes kormányiszékek. A miniszteriális rendszer csak lassanként szorította háttérbe a dikaszerialist, a mit mutat, hogy egyes miniszterek még mindig, mint a titkos tanács illető bizottságának elnökei jönnek számba. Eltekintve a Lord Chancellor vezetése mellett működő igazságügyi bizottságtól, mely nem annyira kormányzó, mint bírói hatóság: testületi szervezete van még ma is a tengerészeti minisztériumnak, melynek ügyeit a first Lord of the Admiralty a tengerészet négy ifjabb lordjával egyetértőleg intézi, s ha azok őt leszavaznák: állását el kell hagynia; testületi szervezete van a »Local Government Board«-nak, bár itt tényleg leginkább a bizottság elnöke saját elhatározásával intézkedik; testületi szervezete van — szintén csak névleg — az oktatásügyi bizottságnak, élén a titkos tanács alelnökével, s végül a »Board of Trade«-nek, mely 1867 óta ugyancsak egy felelős egyén vezetése alá van rendelve.*

Ez lett volna a természetes fejlődés nálunk is. Hogy aztán az új kormány vezetőit nem hívták volna minisztereknek, hanem nádornak, kancellárnak, kamaraelnöknek, ezen és ezen bizottság elnökének, a mint Angliában a first Lord of the Treasury, Chancellor of the Exchequer stb.-nek: hát azért bizonyynyal nem elégedetlenkedtek volna azok sem, a kik független felelős minisztériumot kívántak. Mert a cím nem határoz. Sőt talán magyar füleknek kellemesebb is lett volna a régi, a megszokott, az alkotmányvédelemmel összeforrott nádor stb. neveket hallani, mint az 1848 előtti időkből nem kellemes emlékek által kísért miniszter-nevezetet.

Más kérdés az, nem volt-e jobb a régi, ügyefogyottaknak bizonyult, mert magukat az ausztriai kormányhatóságoktól soha önállósítani nem képes kormányiszékekkel teljesen szakítani, s azok helyett egészen új szerveket állítani be, mint azt a 48-iki törvényhozás tévé.

Nem is kicsinyes gáncsoskodás vezérlé tollamat, midőn a fentieket leírtam.

* Todd: Parlamenti kormányzat Angliában, III. — Concha: Újkori alkotmányok, II. — Jánosi F.: Alkotmányok gyűjteménye, I. kötet.

Inkább csak az volt célja megjegyzéseimnek: kimutatni, hogy a kormányzat átalakításával a nádori méltóságnak is a felelős kormány keretébe utalása járt volna együtt. Vagyis: a nádor hatóságát nem kiterjeszteni, hanem megszorítani lett volna feladata a 48-iki törvényhozásnak. Mert hiszen mi volt a nádor? Az ország főkormányzója. Hátha egyszer kimondatott a kormányzat parlamenti felelőssége, akkor ezt a főkormányzót is alá kellett volna vetni a szabálynak és az ő irányában is parlamentáris felelősséget állapítani meg.

Itt ugyan két észrevételt lehet tenni. Az egyik vonatkozik a nádor hatáskörére, a másik alkalmazása módjára. Elismerem mindkét ellenvetés jogosultságát.

Mert tudva van, hogy a nádor nemcsak főkormányzója volt ennek az országnak, hanem voltak neki számos más jogai és kötelességei is. Ámde e jogok egy része — a mint az vita tárgyát sem képezheti — elavult; egy részét a parlamenti felelőssége mellett is megtarthatta volna, s a jogoknak ama része felett, mely sem egyik, sem másik kategóriába nem tartozik, vagyis a mely ugyan el nem avult, de olyan jog, a mi parlamenti felelősség mellett nehezen lett volna megtartható, lehetett volna gondolkodni, parlamenti és tudományos vitát megindítani, s kellő megfontolás után hozott törvény által megállapítani, hogy megadassék-e az neki, vagy elvonassék tőle? Az élő visszaszerezheti elvesztett jogait; a halottnak nincs joga többé.

A másik ellenvetés, a mi szintén joggal tehető, az, hogy a nádor törvény szerint a király által tett kijelölés alapján az országgyűlés által életfogytig volt választandó, életfogytig választás mellett pedig nem lehet parlamenti felelősség, melynek hisz lényege, hogy a kormányon ülő, ha elvesztette a többség, vagy korona bizalmát, távozzék helyéről. Azonban a törvény nem megváltoztathatlan; akkor természetesen a nádori hivatal betöltési módját a parlamentarizmussal összeférő módon kellett volna szabályozni.

Mindezeket összefoglalva úgy vélem, hogy a nádornak semmiképen sem a felelős minisztérium felett, hanem a felelős minisztériumban kellett volna az 1848-iki átalakulás folytán helyet foglalnia. Hogy itt milyen helye lett volna, arra majd visszatérünk.

Persze ezeket ma már könnyű így elmondani. A 48-iki törvényhozás azonban nem így tett és ha meggondoljuk a körülményeket, így nem is tehetett.

Még ha egyáltalán lett volna is kedve az oly ragyogó múlttal bíró és különösen a legutóbbi időben oly nagy fényű nádori méltóságot a parlamenti esélyeknek alávett hivatallá tenni, már maga az meggátolta volna ebben, hogy e méltóságot akkor és az előtt már több, mint ötven éven át, az uralkodóház egy tagja töltötte be, a kit pártmozgalmakba bevonni nemcsak kívánatos nem volt, de egyenesen káros lett volna. Még inkább akadályul szolgált, hogy a nádor éppen István főherceg volt, a ki e méltóságnak jogait nemhogy megnyírbáltatni engedte volna, sőt még kiterjesztetni kívánta. Hiszen ő a nádori méltóságot elfogadni is sokáig éppen nem, utóbb is csak számos, hatalmának tágítására célzott lényeges feltételek mellett akarta.* Ily körülmények közt, s a mellett az óriási népszerűség mellett, melynek a főherceg nádor örvendett, gondolni sem lehetett arra, hogy a nádori méltóság fénye és tekintélye a felelősség kimondása által alábbszállíttassék.

Sőt a mikor a nagy átalakulásra került a sor, emelni kellett azt. A nemzet, illetve az országgyűlés, mely szívéhez nőve érezte a nádort, s mely tudta, hogy az uralkodóház tagjai közül egyedül a nádor akarja a reformot, s hogy éppen ezért ezeket megvalósítani csak az ő segítségével lehet: óhajtvá vágyott őt, mint teljhatalmú királyi helytartót üdvözölni. Az uralkodó szintén nem szegülhetett ellen. Bécsben kitört a forradalom, Magyarországon nagy arányokat öltöttek a reformok iránti mozgalmak. Paris példája rémesen fenyegetett. A nádor kijelentette, hogy ha az általa javaslatba hozott királyi kézirat ki nem bocsáttatik, ő Pozsonyba vissza nem tér, s nádori állásáról lemond.** Vay Miklós báró a kancellária országgyűlési bizottmányának tanácskozásán maga s az országbíró és tárnokmester nevében azt a véleményét nyilvánította, hogy az országgyűlés kívánalmainak visszautasítása esetén, az országgyűlés könnyen letérhetne a törvény ösvényéről, István főherceget királylyá kiálthatná ki, s más hasonló szélsőségekre vetemedhetnék.*** Ilyen előzmények után adatott ki az a királyi kézirat, melyben kijelenti az uralkodó, hogy mindazon kívánságoknak, melyektől kedvelt Magyarországa boldogsága és alkotmányos felvirágzása függ: szívesen fordítja gondjait. És ez okból tudtul adja, hogy István főherceg, mint az ország rendéinek egyhangú

* Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történetéből III. 176. 1.

** Horváth M.: Huszonöt év Magyarország történetéből. III. 381. lap.

*** U. o. III. 383. lap.

akarataival elválasztott s a király által megerősített nádor és királyi helytartó a törvények értelmében teljes hatalommal fel van ruházva ezen országot a kapcsolt részekkel együtt a korona egységének és a birodalommal való kapcsolatnak épségben tartása mellett a királynak az országból távolléte alatt a törvény és alkotmány ösvényén kormányozni; a király a hű karok és rendeknek egy, a honi törvények értelmében független s felelős minisztérium alkotása iránti kívánatát elfogadni hajlandó, egyszersmind *felhatalmazván a nádort* miszerint e végre az általa a király előtt megnevezett férfiakból a *királynak teljesen alkalmas egyéneket jelöljön ki* stb.*

Már ezzel a királyi leirattal el volt vetve a koczka a nádori méltóság további sorsa felett. A nádor nyert a koronától megbízást a felelős minisztérium alakítására, nem úgy azonban, mint az ország legfőbb kormányzati tisztviselője, hanem mint a királynak az országból távolléte alatt teljhatalmú helytartója. Vagyis bár a nádor a maga rendszerinti jogkörénél fogva (mert hisz gyámság, helytartóság stb. kivételes hatalmat ad) nem az ország kormánya felett, hanem a kormányban foglalt helyet: mégis a legfelsőbb leirattal annak keretéből kivétetvén, a korona és kormány közé állíttatott.

Nem kívánjuk itt fejtegetni, hisz e véleményünk nem fog ellenzésre találni, mennyire elavult, mennyire összeegyeztethetlen a modern monarchikus eszmékkal a nádornak ezen királyi helytartói állása. A középkori alkotmányos formák mellett, midőn a király nemcsak uralkodott, hanem a tényleges kormányzatban is jelentékeny részt vett, indokolva volt az, de ez a helytartóság modern alkotmányos intézmények mellett tart-hatatlan. Tarthatatlan különösen a felelős minisztériummal kapcsolatban. Hiszen mindenesetre kívánatos, hogy az uralkodó lehetőleg benn legyen az országban, hogy személyesen is meggyőződést szerezhessen a közállapotokról, hogy ne csak információk alapján, de közvetlen tapasztalat folytán rendelkezék. Ámde azért, ha az országból kisebb-nagyobb időre távol van, vagy bár egészen kívül maradna az ország határain; kivenni kezéből az uralkodói jogot és átruházni másra az országnak folytonos rázkódtatásával jár, vagy pedig azt eredményezi, hogy a koronás király névleges főhatalma mellett, helyette tulajdonképpen egy más egyén: a királyi helytartó a tényleges uralkodó.

* Horváth Mihály: Huszonöt év. III. k. 386—7. lap.

Mindazonáltal az 1848-iki országgyűlés karai és rendei ragaszkodtak a nádornak eme kivételes hatalmához. Úgy hitték, hogy e nélkül felelős minisztérium sem volna képes megőrizni az ország függetlenségét. »Mert különben az ország egy perczig sem lenne biztosítva az ellen, hogy a fejedelem a tőle távollévő nemzeti minisztérium nélkül idegen tanácsosok befolyása mellett kormányozzon, kik mindennemű ármányra, az új intézmények teljes aláadására nyújthatnának segédkezet mindazon tárgyakban, melyekben a minisztérium maga nem határozhat, a királyi hozzájárulást, megegyezést kikérni köteles.« *

Mily felfogás! A parlamentarizmussal mily ellenkező! Hiszen ha a király mit sem tehet a minisztérium hozzájárulása nélkül s ha a minisztérium mindenekért felelős: hogyan érvényesülhet a parlament ellenére amaz idegen tanácsosok befolyása? Megtörténhetik az, hogy a parlament nem elég éber a minisztérium cselekvéseinek ellenőrzésében és ily módon a miniszterek esetleg megalkudhatnak amaz idegen tanácsosokkal, de ennek maga a parlament az oka, nem pedig az uralkodónak az országból távolléte. Hiszen ama »háromszázados keserű tapasztalatot,« melyre Horváth Mihály** hivatkozik, épen az idézte elő, hogy a kormány felelőssége csak írott malaszt volt.

Nem gondolták meg azt, hogy eképen a nádornak kivételes hatalmát iktatván törvénybe, a rendes jogköret egészen veszendőbe hagyják menni, s előidézik ama képtelen állapotot, hogy az országnak legfőbb méltósága, a ki ma még a király képe, az uralkodói jogok gyakorlója, holnap nem több, mint egyszerű főispán; a ki ma még elbocsáthatja a minisztériumot holnap köteles annak rendeletét illő alázattal végrehajtani.

Nem kigúnyolása akar ez lenni a dicső emléké törvényhozásnak. Rothadjon el a nyelv, mely téged profanál! kiálthatnám én is Arany Jánossal. De kétségtelen, hogy, a mint a lázas munkában nem is lehetett, nem volt eléggé átgondolva a nádori méltóságnak az új szervezetbe miként leendő beillesztése. E tekintetben a törvény még tovább megy, mint a magában véve is sokat mondó királyi leirat. Nézzük csak miként helyezte el a törvényhozás az új szervezetben a nádori méltóságot.

Ő felségének az országbóli távollétében a nádor királyi helytartó az országban, s az ahhoz kapcsolt részekben a korona egységének s a birodalom kapcsolatának épségben tartása mellett a

* Horváth Mihály: Huszonöt év. III. k. 402. 1.

** Ugyanott.

végrehajtó hatalmat a törvény s alkotmány ösvényén teljes hatalommal gyakorolja s ez esetben a mostani nádor és királyi főherceg Istvánnak személye hasonlóképpen sérthetetlen. (1848. 3. 2. §.)

E hatalmat természetesen Ő is a minisztérium által gyakorolja. (1848. évi 3. t. cz. 3. §.)

Az érsekek, püspökök, prépostok s apátoknak, meg az ország zászlósainak kinevezésén kívül, a kegyelmezés jogának gyakorlásán, a nemességnek, címeknek és rendeknek osztásán (7. §.), valamint a magyar hadseregnek az ország határain kívül alkalmazásán s a katonai hivatalok kinevezésén kívül (8. §.) mindazon tárgyak, melyek végelhatározás végett ő felségéhez szoktak felterjesztetni, ő felségének az országból való távollétében a nádor s királyi helytartó elhatározása alá térj esztendő (9. §.).

Ő felségének az országból távollétében a miniszterelnököt kinevezi (11. §.) s a miniszterelnök által javaslatba hozott többi minisztereket megerősíti (12. §.).

Az összes minisztérium tanácsülésében ő felsége jelen nem léteben elnököl (17. §.), valamint az államtanácsban is (19. §.).

A minisztérium hivatalbeli fizetését a törvényhozás további rendeletéig megállapítja (38. §.).

Mindezek olyan jogok, melyek a nádort csupán a királynak az országból távolléte alatt illetik meg.

Hát mikor a király itthon van? A főrendiháznak nem elnöke többé, mert azt a tábla tagjai közül ő felsége nevezi ki (1848: 4. 7. §.). A 48-iki törvényekből csak az tűnik ki, hogy ilyenkor Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült vármegyék főispánja és a jászkúnok grófja, mert ezek gyakorlatáról mond le ő felségének az országból távolléte idejére »személyének sérthetlensége s helytartóilag gyakorlott legfelsőbb jogai mellett a felelős minisztériumnak a törvény értelmében alárendelt hivatalokat nem viselhetvén« (1848: 28.). E mellett azonban, ha a törvény nem mondja is, önként értetődő dolog, hogy megilletik őt mindama jogok, melyeket régebbi törvények, vagy régi szokások számára biztosítottak, már a mennyiben t. i. azok a jogok az új alkotmány szervezet mellett egyáltalában gyakorolhatók.

Dr. Kun Béla.

(Befejezése a következő számban.)

A WHIGEK ÉS TORYK EREDETE.

V.

Az első támadás sikerült. Az összeesküvés rémhíre, erős segítség volt egy párt szervezésében. A párt, ha nem is a mai értelemben — tisztikarral és választmánynyal, — de tényleg megalakult. A nép nagyrésze lelkesen csatlakozott hozzá, azok, a kik nem értettek egyet Shaftesburyval és társaival, nem mertek nyíltan szembeszállni vele. Fegyelmezetlenek voltak és hiányzott a közös jelszó, a mely összetartsa őket. Pedig sokan lehettek, a kik tisztán látták, hogy mit akar a whig pártvezér. Lord Digby — Lord Bristol fia — nyilvános társaságban támadt reá Shaftesburyra és azzal vádolta, hogy a trón ellen tör és egy új Cromwell-féle »Commonwealth«-et akar felállítani, a saját maga Cromwellsége alatt.* Az Earl rágalmazás miatt perbe fogta a fiatal embert és az esküdtszék bűnösnek mondotta ki. Esküdtszéki ítéletek nem voltak képesek azonban megváltoztatni azok nézetét, a kik úgy vélekedtek, hogy tisztában vannak Shaftesbury terveivel. Ezeknek elseje volt maga a király.

De a király sem tehetett egyebet, minthogy a színdarabban, a melyet nem ő rendezett, iparkodjék egy minél rokonszenvesebb szerepet eljátszani. Azért hű maradt régi politikájához és hagyta az események menetét nyugodtan tovább folyni, várva a kedvező alkalmat, a mikor a darab rendezését a saját kezeibe veheti. Egyelőre egészen az ellenfél tetszése szerint játszott. Úgy kellett tennie, mintha hinne a katolikus összeesküvésben. El kellett tűrnie, hogy kivégezzék a vádlottakat. Helyben kellett hagynia a katolikusok kegyetlen üldözését. A király mindezt megtette, és megtette minden nagyobb lelki küzdelem nélkül. Legalább egyes gyöngé kísérleteken kívül, nem tett semmit a foglyok

* Traill 113.

megmentésére. Attól pedig, hogy csak némileg is a pártjukra álljon, nagyon óvakodott.

A választások időközben eljöttek és a mint az előrelátható volt, a felizgatott kedélyek egy olyan alsóházat hoztak össze, a mely vak eszköze volt Shaftesbury minden tervének, a melyeket a protestantizmus védelme czímén, terjesztett eléjük.

Shaftesbury terve ezen időben készen lehetett, legalább minden, a mi mostantól fogva történik, teljesen átgondolt és előre megfontolt benyomást tesz. Úgy látszik azt képzelte, hogy vállalatának tulajdonképpeni nehézségein már túl van. Fel kellett a népet annyira izgatni, hogy beszámíthatatlan legyen. Ez megtörtént. Meg kellett alkotnia egy pártot, a mely ezt az általános hangulatot fegyelmезetten és erősen képviseli. A párt megalakult. Választani kellett egy alsóházat, a mely ennek a pártnak terveit megvalósítja. Az alsóház együtt volt. Minden előfeltétel meg volt adva, Shaftesbury hozzáláthatott tulajdonképpeni szándékának keresztülviteléhez.

Mi volt ez a szándék? Ha mostanáig homályosan, vagy csupán körvonalalaiban állott talán Shaftesbury szemei előtt, az az általános hangulat, a mely az összeesküvés hírére nyomon követte, határozott formát adott neki. A yorki herceg, a kiből egy önálló és királyi jogaira féltékeny uralkodó jött volna a trónra, katholicizmusa miatt általánosan gyűlölt volt. Ennek a trónöröklésnek nem volt szabad megtörténnie. A herceget ki kell az örökösödésből zárni. Helyét Monmouth foglalja majd el, a ki ezen időben már vakon követte Shaftesburyt.* A király szereti, a nép rajong érte, származása soknak meggyőződése szerint teljesen törvényes. Érdekei teljesen össze vannak fűzve annak az arisztokrata-csoportnak az érdekeivel, a melyből a whig-párt vezérkara áll. Ha a trónra kerül, a legjobb esetben pártkirály lesz, de tekintve gyöngé, határozatlan jellemét, hihetőleg a király maga a párt lesz. Illetőleg azok, a kik a párt élén állanak, Shaftesbury és barátai.

Álljunk meg ennél a pontnál egy pillanatra. Látjuk, hogy mi a whig-párt eredete. *Egy arisztokrata érdekszövetségnek küzdelme a hatalomért, a melyet a király nevében gyakorolni akar.* A whig-párt egész küzdelmének ez adja meg a kulcsát. Ennek az arisztokrata érdekszövetségnek tagjai, a következő küzdelmeken át, mindig ugyanazon családok köré csoportosulnak. Ugyanezen családok tagjai bűnhődtek II. Károly alatt az elhibázott kísérletért a vér-

* Monmouth viszonya Shaftesburyhoz. Lásd. Burret II. 109.; Hume VI. 196.

padon. Ugyanezen családok tagjai érték el már-már minden reménytől megfosztott céljukat III. Vilmos meghívásával. Ugyanezen családok sarjai néztek III. Vilmos halálának esetére, egy új uralkodóház után, a mely ezeknek a céloknak legjobban megfelel. Ők találták meg a hannoveri házat. Ők harczoltak makacsul örökösödési igényeiért. Ők védték meg pénzzel és fegyverrel a trónkövetelő ellen. És ők gyakorolták ezután, nevében, egy félszázadon át azt a hatalmat, a melyet II. Károly alatt nem tudtak megszerezni. És van ennél a kérdésnél még egy pont, a mely figyelemreméltóan sajtóságos. Látni fogjuk mindjárt, hogy Károly hogyan szervezi a whigek ellen a maga pártját, a torykat. Látni fogjuk, hogy ennek a pártnak a főerősségét az anglikán egyház képezi. A király jogait minden anglikán pap fentartás nélkül és őszintén hirdeti. A király a fennálló protestáns vallásban legerősebb támaszát találja. Legalázatosabb szolgálai ennek az egyháznak a püspökei. *A whigeknek pedig minden támadása azzal az eszközzel történik, magának az eszköznek tulajdonosa ellen.* Minden sikerüket annak az egyháznak védelme címén érik el, a mely egyház halálos ellensége volt törekvéseiknek. Az egyház védelme címén próbálnak Schaftesbury alatt uralomra jutni. Az egyház védelme címén üzik el II. Jakobot. Az anglikán püspökök — a kiknek állítólagos érdekében ez a trónváltozás történt — sohasem ismerték el az utódot, a kit az ő szenvedéseik által keltett lázadás helyezett a trónra. Az egyház fenyegetett érdekei bírják rá a népet, hogy elfogadja a hannoveri örökösödést, bár maga az egyház mindig mint ellenfél állott vele szemben. Van valami a történelmi tragikumból, ebben a küzdelemben, a melyben az egyik fél, mindig a másiknak legjobb fegyverét használja eredménynyel.

Ezt tartottuk szükségesnek kiemelni a whig-párt lényegére nézve. Összefoglalva egy mondatban, *az eredeti whig-párt, egy arisztokrata-csoport, a mely hatalmi aspirációi számára a protestáns érdekek címén, különböző elemeket tud sikerrel a harcba vinni.* Úgy látszott, hogy ez a siker már Schaftesbury alatt meg lesz.

Mondottam, hogy az ellenzék terve készen volt. A yorki herceget parlamenti határozattal ki kellett zárni a trónöröklésből. De tudták, hogy ebben a küzdelemben a király előreláthatólag nehezen fog engedni. Tehát meg kell a küzdelmet számára, lehetőleg nehezíteni. Ha jó tanácsadói vannak, még valami módon kijátszhatja ellenfeleit. Egy ilyen jó tanácsadó volt Lord Danby, a ki egy népszerű, Franciaország elleni háborút

tanácsolt állandóan. Lord Danbynak tehát nem volt szabad helyén maradni.

November 11-én foglalta el székét a parlamentben Northampton új képviselője: Mongtagu, azelőtt párisi angol nagykövet. Ehhez a férfiúhoz kettős cselszövény szálai vezetnek.

XIV. Lajos nem nézte jó szemmel Károly új tanácsosát, Danbyt. Annál nagyobb örömmel látta, hogy az ellenzék mint bénítja meg királyi testvérének minden lépését. A francia követ: Barillon, híven értesítette Schaftesbury terveiről, Monmouth szerepléséről és az arisztokrata-pártnak szándékairól, éppen Monmouth érdekében. Lajos úgy találta, hogy egy oligarchiával megáldott Anglia, éppen az az Anglia, a mely neki kell. Mindenesetre biztosabb, mint egy megfizetett, de hűtelen, királyi szövetséges. Míg az utóbbi esetleg ellene fordulhat, a Monmouth-uralom sohasem fog külpolitikába beleavatkozni, mert elég baja lesz a belpolitikával. Barillon határozott parancsot kapott, hogy Anglia belső zavarait — első sorban Danby ellen — tehetségéhez képest istápolja.

Montagu, mióta Angliában volt, Monmouth bizalmasai közé tartozott. Barillon őt szemelte ki, hogy uralkodója rendeletét végrehajtsa.

Párisi nagykövetsége alatt, természetsszerűleg Montagu vezette a tárgyalást a saját és Lajos kormánya között. Ezek a tárgyalások Danby minisztersége alatt sem szűntek meg. Termésszerűleg Károly leveleit Danby írta. Most tehát Barillon azzal az ajánlattal állt elő Montagunak, hogy ennek a levelezésnek részleteiből hozzon egyes adatokat a ház elé. Ezzel csak használhat Monmouth és az ellenzék ügyének.

Montagu belátta, hogy ez igaz. De nem lett volna korának angol államférfia, ha egy ilyen szolgálatot ingyen tett volna meg. Két dolgot kért, a melyek azonban igen hasonlítottak egymáshoz. Mindenekelőtt a maga számára százezer tallért. Azután további százezer frankot a választási költségeire. Mindkét feltétele teljesítve lőn.* Montagu bevonult a házba és nemsokára híre terjedt, hogy a miniszterre rossz napok fognak jönni. Az ellenzéki tagok kezdték Straffordot újra emlegetni és félremagyarázhatatlan célzásokat tettek egy Tower-Hillen felállítandó vérpadra.

Danby megijedt. Ismerte az urát és nem bízott nagyon a királyi védelemben. Az ijedtség rossz tanácsadó és Danby

* Danby Letters 107.; Dalrymple II. 235.

nagy ügyetlenséget követett el, a mikor Montagu házában házkutatást tartatott és papírjait lefoglaltatta.

Nemsokára meg kellett győződnie, hogy ez a lépés sem használt neki. Az ellenzék fel volt böszülve az immunitás megsértése miatt. Montagu a legfontosabb papírokat már eleve biztonságba helyezte. És december 3-án felemelkedett helyéről és bemutatta a háznak a legsúlyosabban kompromittálót közülok. Danbynek egy levele volt, a melyben 3 milliót kér évente ura számára addig, a míg a parlament adakozóbb kedvében lesz.

A ház nagyon felindult ezen a leleplezésen. A tiszteletreméltó tagok hangosan kiabáltak. Leghangosabban kiabáltak azok a tiszteletreméltó tagok, a kik Barillon jegyzetei között, csinos összegekkel voltak megjelölve. A ház elhatározta, hogy a minisztert vád alá helyezi, és a tagok többet beszéltek Strafordról és a vérpadról, mint valaha.

Károly most igazán megijedt. A levél alá nemcsak a Danby, hanem az ő neve is oda volt írva. Apjának emléke újult erővel támadt fel benne. A parlamentben egy óvatos és céltudatos ellensége harczol ellene. Tanácsadóját vérpad fenyegeti. A nemzet még benne van a véres mámorban és áldozatokat kíván. A király kezdett félni, hogy a játékot elvesztette. Danbyt tartania alig lehetett. Kiben keresse tehát a segítséget?

Egy pillanatig arra gondolt, hogy talán ellenfelének egy hivatalos állás némileg meg fogja nehezíteni, ha nem is a cselszövényeket, legalább a nyílt harczot. Egy új, tágabb, titkos tanács lett szervezve. Az elnökséget Shaftesbury kapta meg. A tanácsnak harmincz tagja volt, minden pártból; ámde rövid fennállás után, eredmény nélkül oszlott szét. Számos történetíró hosszasan fejtegette, hogy az új intézmény miért nem volt életképes. Valójában az okot nem kellett nagyon keresni. Kár vitatkozni a felett, hogy mennyiben lett vagy lehetett volna egy terv sikeres, a melynek első létfeltétele hiányzott, Ez, a kölcsönös bizalom. A király tudta, hogy tanácsosai ellene dolgoznak. A tanácsosok tudták, hogy királyuk legszívesebben a hóhér kezeiben látná őket. A tervnek már ez minden sikerét eleve elvette.

VI.

De a régi szerencséje nem hagyta Károlyt cserben. A mikor helyzete talán a legkritikusabb volt, talált egy embert, a ki segíteni akart rajta és nemcsak akart, hanem tudott is. Ez a megmentő George Saville, Lord Halifax volt.

Halifax jelleméről sokat írtak és nagyon részletesen. Análizálták, keresték benne a titkos lelki rugókat, elnevezték sfinxnek és érthetetlennek. Azt mondták róla, hogy valami csodálatos szenvedély folytán, ellentétbe helyezkedik mindig az uralkodó felfogással és makacs meggyőződéssel küzd a maga igazságáért. És a mikor megvívta a maga régi igazságáért a harcot — és biztosította annak a korona győzelmét, akkor elfordult tőle — ismét más igazságot keresett és harcolt új tusát a régi erővel és régi meggyőződéssel. A magyar politikai élet ismerői könnyen meg fogják találni az analógiát, a mely Halifax lordot a modern magyar politika egy igen kiváló halottjához fűzi. Valóban, ő volt a maga idejének Szilágyi Dezsője.

Lord Macaulay, a kinek történelme az utóbbi években — érdemei és hírneve daczára — veszített általános kedvességéből, ragyogó stílusának egész erejével próbálta Halifax képét megrajzolni. De a nagy angol történész tollat egy láthatatlan, előtte is láthatatlan kéz irányozta gyakran. Macaulay whig volt, még pedig erős meggyőződéssel és nagy szeretettel a pártja iránt. Nem terjeszkedhetünk ki, itt arra az ellentétre, a mely a XVII. és XIX. század whigei között meg volt. Nem fejthetjük ki, hogy a két pártnak a néven kívül, nem volt egy közös vonása sem. Hanem meg kell jegyeznünk, hogy ezt az ellentétet az érdekeltek mindvégig tagadták, vagy legalább kicsinyítették. A történelmi tradíciók erősek voltak bennök. Az elődök hibáit látták, tudták, ismerték, de megpróbálták enyhíteni és magyarázni. Macaulay szinte hihetetlen igazságszeretete megpróbálta magát túltenni ezeken a kicsinyes szempontokon. De ez nem sikerült neki egészen. Akárhogyan ítéli is el saját pártjának elődjeit, a leg-erősebb, a legkeményebb szavakon, elfojtott szeretet cseng keresztül. Akárhogyan méltányolja az ellenfél erényeit, egy elfojtott fentartást mindig kiérezni ebből a dicséretből. Hiába, ő is pártember volt.

És az a jellemzés, a melyet Halifaxról adott, hű képviselője annak a sikertelen törekvésének, hogy teljesen igazságos legyen. Elismerte Halifax jóakarátát. Elismerte önzetlenségét. Elismerte érdemeit. És mégis, nem tudta megérteni. Az a terv, a melyet Halifax leküzdeni segített, az ő pártjának terve volt. Jól tudta, hogy mit tartson Shaftesburyról és társairól. Érezte, hogy Halifaxnak igaza van. Ki is fejezte ezt a meggyőződését. De a míg megpróbálja saját pártfeleit elítélni, a szíve mégis velök van és az olvasó kiérzi ezt.

Pedig Halifax nem volt sfinx. Érthetetlen jellem sem volt. A mi volt, azt két szóval meglehet mondani. Becsületes ember. Becsületes ember, a ki becsületesen szerette hazáját.

És minden becsületes ember előtt, a ki tisztán látta a helyzetet, két út állott nyitva. Egyik sem volt nagyon kecsesgető. A király támogatása, utat nyit a yorki herceg öröklésének. Ez az öröklés fenyegető volt az angol szabadságra éppen úgy, mint a protestáns vallásra. De a míg Jakab részéről csak fenyegetett a veszedelem, Shaftesbury részéről ez a veszedelem bizonyos volt. A fanatizált néptömeg, az oligarchia előrevetett árnyai, meggyőzhettek mindenkit arról, hogy ez az út hová vezet. Halifax tisztán látta mind a két veszedelmet. Ismerte a yorki herceget és ismerte Shaftesburyt. Nem szerette egyiket sem, de úgy találta, hogy az esetleges veszedelem mégis előnyösebb az országra, mint a bizonyos.

Burnet püspök, a kinek kortörténetét gyakran idézzük és a ki állásánál és eszénél fogva kiválóan ismerte kora politikájának minden titkos rugóját és indokát, Halifax fellépését attól magyarázza, hogy a lord gyűlölte az earlt.* Indokokat mondani nem tud. Ez az állítás csak megerősíti a véleményünket. Halifax gyűlölete a becsületes ember gyűlölete volt, a mely irtózik a másiknak görbe útjaitól és piszkos eszközeitől.

Halifax tanácsára a király feloszlatta az alig összegyűlt parlamentet. Az angol alkotmány szerint a vád, a melyet a parlament emel egy miniszter ellen, a parlamenttel együtt elenyészik. Az új parlament előtt a király egy nevezetes kijelentést tett. Kijelentette, hogy elbocsátja Danbyt, de egyúttal a királyi nagypecsét alatt, kegyelmet ad neki.

A ház nem volt olyan hangulatban, hogy akármilyen nagypecsétet respektált volna. Danbyt — a királyi kegyelem daczára — a Towerbe küldték és megindították ellene a pert. Ámde más, fontosabb tárgyak, csakhamar elterelték róla a figyelmet. Az ellenzék betejesztette a törvényt, a mely a yorki herceget kizárja a trónöröklésből, és most a harcz egész erővel kitört.

Az alsóház óriási többségben fogadta el az indítványt. A lordok házában Lord Russel, a whig vezérkar legnépszerűbb és legtiszteltelemtöbb vezére, meggyőző szavakkal képviselte a pártja nézetét.** Kíméletlenül, bántóan harczolt a javaslat mellett, ámde veszedelmes ellenfele támadt. Lord Halifax ékes-

* Burnet II. 119.

** Sitrel „The first Whig” 163.

szólóan és igen nagy hatással védte a törvényes trónöröklést. Elismerete, hogy Jakab személye aggodalomra ad okot. Hajlandónak nyilatkozott minden rendszabályra, a mely a protestantizmust védi és biztosítja. Ámde egyúttal kifejtette, hogy nagyobb szerencsétlenségnek tekintette a megzavart legitimitásból támadt zavarokat, mint minden más csapást. Shaftesbury ingerülten válaszolt neki. Szemére vetette, hogy a protestáns érdekeket kicsinyli. De ezzel a támadással rosszul járt. Halifax néhány csípős szóban kijelentette, hogy ő akkor is a protestáns érdekeket tartotta szem előtt, a mikor az igen tiszteletreméltó earl a francia szövetség lelkes védelmezése által, egészen más érdekeket szolgált. Shaftesbury nem tudott mit válaszolni és a ház elvetette a kirekesztési törvényt.*

Halifax régi barátai meg voltak botránkozva. Sokan azt mondták, hogy ő is titokban pápista. Mások atheistának szidalmazták. De az eredményen változtatni nem lehetett. A bill el volt vetve. Az alsóháznak újra fel kellett venni a harcot.

Az alsóház újra megszavazta a törvényt. A lordok háza újra elvetette. A király elnapolta az ülészakot. Az elnapolás után a jelenet ismétlődött. A király erre feloszlatta harmadik parlamentjét.

De ezen idő alatt sok minden történt.

A sok kiontott vér végre visszazállt annak fejére, a ki a legnagyobb dühvel buzgólkodott kiontásában: Shaftesburyt értem.** Ezzel vezeti le Burnet püspök annak a reakciónak az ismertetését, a mely őt is elűzte hazájából, a mely komolyan fenyegette életét, a melyet tehát éppenséggel nem volt oka szeretni. Ez a reakció a parlamenti tárgyalások alatt már javában folyt.

A király ügyes politikája győzött. Ha a pápista összeesküvés első napjaiban nem mutatja, hogy hisz benne, ha megpróbálja a vádlottakat menteni, a mire ellenségei számítottak, neki magának van menthetetlenül vége. Ha az exclusiv bill — az első tárgyalása alatt — nem talál Halifaxban segítségre, nagyon nehezen tudott volna a bonyodalmakból kikerülni. De a fő nehézségek már el voltak kerülve. Az első vihar lecsendesedett. A nép vérszomját a kiontott vér lecsillapította. A vádlottak pereit és kivégzéseit tovább folytatták, de már csak a csöcselék alja ordított a vérpad körül. A hangulatot mi sem jellemzi jobban, mint a hogy e kor összes történetírói egyértelműleg

* Lásd Barillon jelentése. Közti Trail. 164.

** Burnet II. 287.

elbeszéli, hogy a nép, az elítélt Stafford lord kivégzése alkal-
mából, mélyen meg lett volna indulva. Macaulay nem csekély
hatással írja le, hogyan könyezett a tömeg, a lord vérpadja
körül, hogy hallgatták meg tisztelettel ártatlanságának bizonyí-
tását, és hogyan kiáltották feléje: »Hiszünk önnek, mylord«
»Áldja meg az Isten, mylord!« A történet, bármilyen megható,
nem igaz. Az adatok, a melyeket ma ismerünk, megczáfolják.*
Ámde jellemzi a hangulatot, hogy ez az adat néhány évvel
később általános hitelre talált. És ha egy aljas csöcselék meg
is hajigálta — szokása szerint — a szerencsétlen embert, maguk
a kortársak kiemelik, hogy Stafford kivégzése, befejezte a pápai
összeesküvést.

A nép lelke változáson kezdett átmenni. A pápista össze-
esküvést vakon hitte el. Az első időben Sir Edmund Berry
halála ezt a hitet kétségtelenül megerősíteni látszott. De azóta
már két év múlt el. Vér folyt ebben a két esztendőben elég,
az igaz, de ez csak a katolikusok vére volt. Az ijesztések, a
rémítések elvesztették hatásukat. Oates vallomásában az általános
hit nagyon megingott. Ellenmondásai és hazugságai, a melyek
az első időben nem voltak általánosan ismeretesek, most úgy
látszik, a király és barátjainak jóvoltából, a nép tudomására
jutottak. És a mikor a katolikusok elleni közvetlen gyűlölet
megszűnt, új erővel támadt fel egy másik érzés, a melyet az
elmúlt évek izgalmai a háttérbe szorítottak. Es ez az érzés
szintén gyűlölet volt, ámde ez a gyűlölet a whig-párt leglel-
kesebb hívei, a dissenterek elleni gyűlölete volt.

A király tanult ellenfeleitől. Ha azok pártjuk szilárd
alapjául egy népszerű érzést választottak, hasonló párt számára,
hasonló érzést, hasonló sikerrel választott ő is. Ha a whigek
fel tudták használni a protestantizmus érzelmeit a katolikusok
iránt, ő felhasználta a protestánsok nagy többségének szeretetét
az államegyház, gyűlöletét a dissenterek, és az államegyház
szeretetét és ragaszkodását a trón iránt.

Mondottam, hogy ez a szeretet és ragaszkodás a restoráció
ideje óta még erősebb, még általánosabb volt, mint valaha.
Ha Pilmer doktrínája, a szenvedő engedelmesség, már azelőtt
is ennek az egyháznak különösen ismertető jelét képezte, ezt a
doktrínát ma minden szószékről, változatos és szemléltető példa-
beszédekben vésték be az anglikán egyház papjai a nép szívébe.

* John Pollok (kézirat) 118.

I. Károly és halála a vérpadon, nagy szerepet játszottak ezekben az egyházi szónoklatokban. Az áldott emlékű vértanúnak nevezték. Szenvedéseit a legrikítóbb színekben festették ki. Bíráit és hóhérait a legsúlyosabb átkokkal és szidalmakkal illették. Úgy találták, hogy a pokol tüzes kínjai sem elég súlyos büntetés számukra. Voltak, a kik még tovább mentek. A király szenvedései — úgy mondták — megfelelnek azoknak a szenvedéseknek, a melyekkel egy hálátlan és elvakult nép a Megváltót illette. Gyűjtemények maradtak fenn, a melyekben hosszan és részletesen vannak e hasonlatok és példázatok kifejtve.* Különösen egy ilyen szentbeszédet emlegettek sokat, a mely szigorú párhuzamot vont a Megváltó és Károly szenvedései között és ezeket minden részletükben megegyezőknak találta. E korszaknak egyik kitűnő írója kétségben volt, hogy Károly vagy a Megváltó szenvedéseiről hallott-e több szentbeszédet. A lojalis ragaszkodás, csodálatos legendákat alkotott. Régi hit volt az angol nép között, hogy az úgynevezett skrofulozus kiütéseket a királyi érintés meggyógyítja. Ehhez a hithez minden angol király ragaszkodott és II. Károly — állítólag — több mint 100,000 beteget részesített a királyi érintés orvosló hatásában. Ez a hit, most alapja lett egy új mondának. A mikor a fogoly királyt Wightból Londonba kísérték Cromwell durva zsoldosai, egy beteg ember próbált még hozzája férközni, a ki utolsó reményét a királyi érintésbe helyezte. A katonák nyersen visszataszították. A beteg ember megfélekedezett a maga szenvedéseiről, a mikor urát így látta és sírva felkiáltott: »Isten áldja meg a királyt!« Károly figyelmessé lett és megtudta a csődület okát. Megakadályoznak abban — szólott — hogy megérintselek, de a királyod imádkozni fog értetted. És íme, a beteg meggyógyult.** Egy szavahihető ember — Johnson, a winschesteri kápolna őrzője — becsületére erősítette e történet igazságát. A mikor első ízben hangzott el ez elbeszélés a szószékről, a hallgatók zokogása perczekig megakadályozta a papot a további beszédben.

Ezeket az érzelmeket Oates vallomásai, Sir Edmund Berry temetése, és a többi hasonló körülmények egy pillanatra meggyöngyítették. De a nép, a mely csakhamar látta, hogy a katolikusok örülnek, ha ők maradnak életben, néhány hónap

* Monumentum regale és Vaticinium Votivum.

** Browne „Charisma Basilion“ 132—137.

múlva ismét visszatért hozzájuk. A király ernyedetlenül iparkodott az egyházat a maga iránt való hűségben megtartani. Figyelmeztette őket arra, hogy a disszenter papok a maguk számára aknázzák ki a helyzetet. Hogy az egész pápista összeesküvés, a mely az egyház tényleges, de ebben a perczen minden veszedelem nélküli ellenfeleiről szól, eltereli a figyelmet az egyháznak hasonló, de sokkal közelebb álló ellenfeleitől. A király szavait a körülmények nemsokára nagyon megerősítették.

Skóciában — tudjuk — a presbyterianus egyház volt az állami egyház. De Károly trónralépése után kormánya az angol egyházat akarta a skótokra is reáerősíkolni. Az országot püspöki kerületekre osztotta. A püspököknek meghagyta, hogy szigorúan járjanak el a conrenantesek ellen. Nemsokára egy lépéssel tovább ment. 1662-ben Middleton, a király helytartója — állítólag részeg állapotban — egy rendeletet adott ki, a mely minden, nem püspöki ordinációban részesült lelkészt, kihajt a parochiájából. A rendelet óriási megdöbbenést és elkeseredést keltett.

A bújdosó papok titokban, éjszaka, elhagyott helyeken gyűjtötték össze híveiket. Szertartásaikat abban az állandó félelemben kellett tartaniok, hogy a hóhér kezére jutnak. Ezeknek a titkos istentiszteleteknek — a melyeket conventicleknek neveztek — hatása visszatükrözött azok lelkében, a kik résztvettek bennök. A rémes, titokzatos mód, a melylyel vallásukat védték, sötét, fanatikus kedélyeket teremtett meg. Egy felkelésöket a kormány könnyű szerrel leverte. De 1680-ban újra riasztó hírok jöttek Angliába. E sötét fanatikusok egy csapatja feltartotta Scharp érsek kocsiját és a főpapot kegyetlenül meggyilkolta. Az újabb kutatások világosan kiderítették, hogy e gyilkosságnak tisztán vallási és nem politikai motívumai voltak.* A tett, a vallásos örvöngő tette volt. De következményei súlyosak lettek. A gyilkosoknak sok barátjuk volt és ezek most védelmükre siettek. Nyílt lázadás tört ki. A király elhatározta, hogy a lázadók ellen sereget küld, és a sereg élére Monmouthtot állította.

Bizonytalan, hogy ez a küldetés, mennyiben volt része Károly politikájának. Monmouthot —állítólag— őszintén szerette. De Károlynál nehéz egy olyan érzelmet elhinni, a mely erősebb tudott volna lenni az ő politikai irányelvénél. A yorki herczegnek

* Lásd az Edinburgh Rewiew 384. szám, 478. stb. oldal.

nem volt Monmouthnál veszedelmesebb versenytársa. Kettőjük között, talán a király az utóbbit szerette jobban, de az előbbinek elejtése egyértelmű volt saját magának az elejtésével és Shaftesbury győzelmével.

Bármilyenek voltak is Károly indokai — és ha talán nem is számított semmire — Monmouth küldetése nagyon javára szolgált. A mint az előrelátható volt, könnyű szerrel megverte a lázadókat. Ámde, most a lázadók felett ítélezni kellett. Ebben az ítéletben Monmouth bámulatos és váratlan szelidséget tanúsított. Alig néhányat végeztetett ki.* A legtöbb foglyát szabadon bocsátotta. Egyszóval megtette mindazt, a mit a saját pártérdeke megkívánt. Elvégre ő, a ki egy dissenter pártnak jelöltje volt a koronára, nem öldökölhette a dissentereket rakásra.

Csakhogy a mi az ő szemében természetes volt, azt az anglikán egyház nagyon rossz néven vette tőle. A püspökök hangosan panaszkodtak a kedvezmények fölött, a melyekben az eretnekek részesültek.** Károly elhatározta, hogy egy új sakkhúzást fog tenni. Monmouth szereplése mélyen megdöbbsentette és elkésértette az állami egyházat. Monmouth volt a whigek jelöltje a protestáns vallás érdekében. Most tehát be kellett bizonyítani, hogy a katolikus Jakab — a mumus, a kivel a whigek a protestantizmust fenyegették — mennyivel buzgóbb lesz annak a hitnek a védelmében, a melyet állítólag elpusztítani akart.

Jakab jelleméről már volt alkalmunk néhányszor szólni. Kiemelkedő jellemvonása egy volt, bigott, de őszinte ragaszkodása az egyházához. Ezt a ragaszkodást lehet sokféleképen felfogni, ámde tiszteletreméltóságát tagadni nem lehet és nem szabad. De voltak Jakab jellemében sokkal kevésbé tiszteletreméltó vonások is. Kegyetlen volt, még pedig — úgy látszik — nemcsak számításból, nemcsak politikából, hanem élvezetből is. Szokása volt a vádlottak kínvallatásait személyesen végignézni és vezetni. Az új hivatalban, a melyet Károly kiszemelt a számára, összekötötte a hasznosat a kellemessel. Nem szerette az államegyházat. De ez az érzélem, szerető rajongás volt, összehasonlítva azzal, a melyet a dissenterek iránt érzett. Üldözni ezeket a kemény fejű eretnekeket, gyönyör volt számára. A kirekesztési-bill tárgyalásai ebben az időben folytak és Károly mesterileg játszotta az engedékeny szerepét.

* Hume VI. 211.

** Burnet II. 110.

Minden áldozatra késznek mutatkozott, csak épen öcsse törvényes örökségét nem volt hajlandó megtagadni. De belátja — úgymond, — hogy a herczeg jelenléte izgatja a közvéleményt. Jakabnak először Brüsszelbe kellett menni. Korlátolt elméje nem értette meg bátyja politikáját és elkeseredve panaszkodott ellene.* Csakhamar azonban vissza lön szólítva. Monmouth nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, és lehetetlenné tette magát a püspöki kar szemeiben. A protestáns herczeg megdöbbenő engedékenységet tanúsított az anglikán egyház ellenségeivel szemben.

Visszahívták és helyébe Jakab ment. A szelíd püspökök nemsokára hangos meglepéssel beszéltek Jakab uralmáról. Ez az uralom tényleg a legkeresztényebb kedélyeket is kielégíthette. A kivégzéseknek és borzalmaknak nem szakadt vége. A spanyol csizma, a hüvely szorító és lassú pörkölés újra divatba jött, és az eretnek disszidentek sorai kezdtek erősen ritkulni. Hosszú volna azokat a borzalmas jeleneteket elmondani, a melyekkel Macaulay annyira fel tudja kelteni a gyűlöletet Jakab iránt és a melyekre még a Jakabot pártoló Hume Dávidnak sincsen mentő szava.

A sakkhúzás sikerült. Az anglikán klérus magáévá tette Jakab ügyét és latba vetette érdekében egész befolyását. Ez a befolyás pedig óriási volt. Ez a befolyás megteremtette a whigek ellentáborát, a torykat, mint hasonlóan fegyelmezett és lelkes pártot. Magának a két névnek eredetéről sokat vitatkoztak, de az eredet lényegére nézve, mindenki megegyezik. Kétségtelen, hogy a whig, skót eredetű szó. Jelentette azokat a skót konvenantereket, a kik az angol egyház szemeiben talán egyformán gyűlöletesek voltak a pápistákkal. A vád, a mely e gúnynévben benn van, teljesen kifejezi azt az egész reakziót, a melyet Károly Schafesbury hívei ellen felkelteni tudott. Ez a reakció is a fennálló vallás védelmére történt és teljesen megfelelt hatásaira nézve annak a másik vádnak, a mely benne van a »tory« szóban. Tory, volt az ír pápista rablónak a neve, a ki keserű gyűlölettel szívében, bolyong mocsarai között és csak alkalomra vár, hogy a protestáns földesúr nyakát elvághassa. Wigh és tory, ez az a két nagy félelem, a mely között most harminczöt esztendeig a nemzet hol ide, hol oda, ingadozik. Félelem a pápistáktól, irtózat a disszidentektől, a két ellentét. Indokuk közös, a fenn-

* Klopp II. 140. stb.

álló egyház iránti szeretet, az a nagy szeretet, a mely néha az egyház érdekében, az egyház első papjaival, ellentétbe helyezkedett.

Úgy hiszem, most már világos, a két nagy angol pártnak az eredete. Láttuk, hogy az elsőt, egy oligarchia érdekében, egy arisztokratikus csoport, a másodikat, a trón érdekében, maga a király szervezte. Láttuk a whigek eszközeit és híveit, de kell még néhány szót szólnunk azokról az elemekről, a melyek a toryk főerősségei voltak.

A toryknak volt egy igen nagy előnyük a whigek felett. Homogének voltak. A míg ellenfeleik különböző elemeket, különböző indokokból, egyesítettek a maguk céljára, a toryknál teljesen azonos világnézet uralkodott. *Ragaszkodás és szeretet a fennálló jogrend és az azt képviselő két isteni jogon fennálló intézmény, a trón és oltár iránt*, ezek voltak e világnézet szilárd alapjai. Megingatni ezeket az alapokat, egy Jakabnak elhibázott politikája kellett.

Az elemek, a melyek a párthoz tartoztak, éppen ilyen egyöntetűek voltak, mint a pártnak elvei. Az anglikán klérus alkotta egyik részét, a királypárti arisztokrácia és a vidéki nemesség a másikat. Ezek az elemek azonban sokkal szorosabb kapcsolatban állottak egymással, mint a whig-párt hívei. A vidéki birtokos és községének papja közötti barátság természetes és könnyű volt. De ugyanaz a barátság a restauráció kicsapongó arisztokratája — a milyen volt Lord Wharton, vagy az atheista, szabadgondolkodó filozófus, a milyen volt Algernon Sidney — és a skót hegyek bújdosó, fanatikus papja között természetellenes és nehezen fentartható volt. Ebben az ellentétben állott a toryk főerőssége.

Soha a tory-érzés teljesebb győzelmet nem aratott, mint a most következő néhány esztendőben. Elveik tisztán állottak. Semmiféle hibát szemükre vetni nem lehetett. Az uralkodó és az egyház iránti lelkesedés folytonosan erősbbödött bennök. Ezzel szemben a whigek egy teljesen megghiúsult kísérletre tekinthettek vissza. Pártjukat különböző indokok hozták össze, ezek a különböző indokok most különféle irányba terelték híveiket. A disszenterek Monmouth szereplését Skócziában, hangosan kárhoztatták. Akármilyen enyhe és szelíd volt, mégis testvéreik ellen harczolt. A cromwelliták azt kezdték mormogni, hogy nem kell sem a király, sem a yorki herceg, sem Monmouth, sem más; és hogy néhány elszánt férfiú és néhány jól kifent tör, az egész bonyodalomnak egy csapásra

vethetne véget.* Monmouth és barátai maguk, hosszú tanácskozásokat tartottak és a végén mindig abban egyeztek meg, hogy valamit csinálni kellene. De mit? Egy reményük volt. Az országgyűlés fel volt oszlatva. Az új országgyűlésen bizonyára szintén többségük lesz. Egy utolsó erélyes kísérlet talán keresztül viszi az exclusion-billt.

Hogy ezt a reményt megértsük, pár szóval a régi angol választási eljárásról kell megemlékeznünk. A grófságoknak volt tudvalevőleg két-két követjük. De ezek csak egy kis részét tették a háznak. A nagy többséget az úgynevezett borough-k választották. Ezek pedig igen furcsa intézmények voltak. A királyi kegy, egy bizonyos városi testületnek adományozta a követküldés jogát, és ez a testület választotta a képviselőket. Csakhogy ezek a testületek zártak voltak, és az új tagokat rendszeren maguk a régiek választották. A száma a tagoknak elenyészően csekély volt. A nélkül, hogy ezeket a viszonyokat itt hamarosan tárgyalni akarnók, mint jellemző példát emeljük ki, hogy a skót főváros, Edinburgh képviselőjét, az 1882-es reform-bill előtt egy, 34 és 40 tag között váltakozó testület választotta, a melynek fele önmagát egészítette ki. Ebből a példából lehet a XVII. század viszonyaira következtetni. De a fő képtelenség még csak nem is a testületeknek a rendszere volt, hanem az úgynevezett »nomination borough«-kban állott. Ezek olyan választótestületek voltak, a melyekben éppen a választótestület hiányzott. Valaha — talán 300 évvel azelőtt — egy vár, egy kisebb város, egy kastély és környéke, kapott egy királyi levelet, a mely követküldésre jogosította. Idők múltával a hely elpusztult. Néha romjai maradtak meg, néha azok is már eltűntek. De, habár már az utolsó kő is régen elporladt, fenmaradt az eltűnt helynek emléke, országgyűlési követeiben. A várrom utolsó lakója éppen úgy megválasztotta követeit, mint a hajdani testület. Rendszeren ezek a helyek, azonban valamelyik főnemes birtokain voltak, a ki egyszerűen kinevezte a saját boroughjainak a követeit. Volt olyan nagyúr, a kinek 10—12 követe volt. III. György uralkodása alatt, Sir John Lowther egymaga, egy egész kis pártot küldött a parlamentbe.

II. Károly uralkodása alatt ezeknek a boroughoknak legnagyobb része a whigek kezében volt. Az általános vélemény

* Lord Grey: Secret History of the Rye House Plot.

keveset folyhatott be egy parlament választásába, a melynek legnagyobb részét 20—30 fanatikus pártember választotta meg. Tényleg az új parlament ismét whig volt. Ámde II. Károly már tisztában volt a tervével. A londoni csöcselék, a mely a pápista kivégzések alatt, Shaftesbury korlátlan uralma alá került, még megakadályozhatta volna ezt a tervet. Károly a parlamentet Oxfordba hívta össze. A parlament újra az exclusion-billel kezdette. Ámde Károly most már nem napolt el. Láta, hogy a közvélemény mellette van. A parlamentet rövidesen újra feloszlatta.

A kísérlet még így is merész volt. Hasonló kísérletekért apja a vérpadon halt meg. De az idők megváltoztak. A whigek dühöngve mentek haza, de az ország nyugodt maradt. Shaftesbury és barátai fogcsikorgatva látták, hogy a király megnyerte a játszmat.

És a király most már nem engedte ellenfeleit lélekzethez jutni. A lojális feliratokra támaszkodva, a melyeket az ország minden részéből kapott, ennek a lojalitásnak próbáit kérte elsősorban a boroughoktól. Egymásután felszólította őket, hogy szabadságleveleiket terjeszszék be. Ő azután egy kis változást tett mindegyiken. Épségben hagyta jogaikat, megerősítette azokat, mindössze a testületek tagjai mentek át egy kis, személyes változáson. A whig tagok helyébe, tory tagok jöttek. De különben minden a régiben maradt.

A nagy whig támadás csúfosan kudarcot vallott. A nagy játszmat, a melyben annyi kilátás volt a győzelemre, elveszítették. És most a fizetésre került a sor.

Shaftesbury maga — igaz — nem fizetett. A győzelmes király első dolga volt, őt felségsértésért és más nagy bűnökért, bíróság elé állítani. De az esküdszék Londonban volt, tagjai még a régi whigekből kerültek ki, a kik hittek Titus Oatesben és vakon követték Shaftesburyt. Az esküdszék felmentette az earlt.

Megtörve, legyőzve, még mindig bízott ügye diadalában. Nem tudta elhinni, hogy néhány esztendő teljesen át tudjon alakítani egy közvéleményt. Erősen hitte, hogy csak egy újabb mozgalmat kell indítani, és a nép ismét utána fog tódulni. Barátai — a whig-párt vezérei — osztották ezt a hitet. Újra megindultak a titkos tanácskozások. Újra suttoztak pápista borzalmakról. De Shaftesbury csakhamar belátta, hogy a múlt nem jön vissza. Az arisztokrata elégedetlenek most is meg

voltak, a cromwelliták kis csoportja most is hajlandó volt egy kétségbeesett csapásra, ámde a párt zöme, az a nép, a melyet a jezsuitáktól való félelem hozott egykor zászlai alá, ez nem akart semmiben sem részt venni. Ellenkezőleg. A csöcselék most a királyért lelkesedett és a dissentereket szidta. A nagy kiegyenlítő elem — a polgárság — a melylyel Shaftesbury összetartotta pártját, hátat fordított neki. A párt két szélsősége megmaradt. De ezek sokkal távolabb állottak egymáshoz, hogyszem együtt tudtak volna harcolni. Monmouth és barátai újra tanácskoztak, de nem tudtak eredményre jutni. A cromwelliták elkeseredett agyában megszületett az a fantasztikus terv, a melyet Rye-House-Plot néven ismernek. Egypár elkeseredett ember meg akarta a királyt és testvérét támadni egy elhagyott major előtt és néhány tőrszúrással elvégezni azt, a mit a párt évek alatt nem tudott elérni.

Shaftesbury volt — úgy látszik — az egyedüli, a ki a párt mindkét részének tanácskozásaiban résztvett. Csakhamar tisztában volt azzal, hogy a hite megcsalta. A whig-párt vere-ségét jóvá tenni nem lehet. Vitatkozó nagyurakkal és gégemetszőkkel lehet egy pár napig tartó felfordulást csinálni, de nem egy állami rendet megdönteni és egy újat tenni a helyébe. És ismerte nagyon jól a reménytelen összeesküvések pszichológiáját, a melyek árulással és vérpadokkal végződnek. Most őszinte volt. Nem mondott pathetikus indokokat. Őszintén bevallotta, hogy nem szereti az akasztófát és éjnek idején átszökött Hol-landiába.* A király nem élvezhette azt a nagy örömet, hogy nagy és ügyes ellenfelét, a vérpadra küldhesse.

A mit Shaftesbury előrelátott, az csakhamar bekövetkezett. A terveket és tanácskozásokat elárulták. A király tisztában volt azzal, hogy az elégedetlen arisztokraták és az elkeseredett cromwelliták tervei között, nem volt semmi összefüggés. De az elmúlt esztendőök bántalmáiért és megaláztatásaiért, meg kellett fizetni a támadóknak. És ez a fizetség, csak a vérpadon történhetett meg.

Készletezni, az elfogott whig vezérek pereit, fölösleges. Lord Howard — a legjelentéktelenebb — tanúnak jelentkezett társai ellen. Lord Essex önkezeléssel vetett véget életének. És az 1683-ik év július 31-én London lakosai, egy hosszú időre emlékezetes jelenetet láttak. Lincoln Inn Fieldsen fekete vérpad

* Traill 134. stb.

volt felállítva és Lord Russel — a Bedfordi herceg fia, a nagy whig-családok legnagyobbikának feje — a Towerből kivégzésének helyére haladt, óriási néptömeg között. De ez a néptömeg ma néma maradt. Mindenki tudta, hogy Lord Russel meggyőződésből és nem önző indokokból harczolt a trón ellen. Mindenki tudta, hogy távol áll korának piszkos cselszövényeitől. Mindenki tudta, hogy ítélete az udvar és főleg a yorki herceg magánboszúja. A népben feltámadt egy pillanatra a régi érzés. Öreg, szomorú dissenter papok, a kik hónapok óta nem mertek a nép közé jönni, most kitették magukat a bántalmazásnak, hogy láthassák utolsó útján, a halálba menő vezért. De a nép, nem bántalmazta őket. Megindulva hallgatták az öreg embereket, a kik sírva bizonygatták, hogy a lord azért hal meg, mert hű fia a protestáns egyháznak. Az elítélt Russelt, régi barátja Burnet, kísérte, a ki távol állott a whig-párt hibáitól és bűneitől, de a ki őszintén résztvett a párt szerencsétlenségében.

Pár hónappal Russel után, halt meg ugyanazon a helyen Algernon Sidney. Elkeseredett ellensége Jakab, kénytelen volt elismerni róla, hogy úgy halt meg, mint egy igazi republikánus.* A kor szokása ellenére, nem beszélt a vérpadon. Utolsó szavait írásban hagyta hátra, ezekben örömét fejezte ki, hogy a régi, jó ügyért halhat meg.**

Lord Russel kivégzése napján még egy nevezetes esemény történt. Az oxfordi egyetem, az anglikán egyház és a torypárt tudományos erőssége kibocsátotta a maga nyilatkozatát, némely aktuális kérdések ügyében. A tudós testület nagy ünnepélyességgel — a Szentháromság nevében — bűnösöknek találta és elvetette a következő tételeket: Hogy a királyi hatalom világi eredetű volna. Hogy a király és a nép között bármilyen szerződés állana fenn. És, hogy a királynak bármilyen rossz uralkodása is, jogot adna a népnek arra, hogy ez ellen feltámadjon vagy a trónöröklésnek Isten által meghatározott rendjét megváltoztatni merészelje.

Az oxfordi egyetem ez ünnepélyes nyilatkozata befejezi a whigek és toryk első küzdelmét. A király teljesen legyőzte ellenfeleit. Úgy látszott, hogy a királyi hatalom beláthatatlan időkre megszilárdítva és biztosítva van, hogy semmiféle ellenmondástól és ellenállástól tartania nem kell.

Dr. Wolfner Pál

* Jakab levele orániai Vilmoshoz. 1683 december 7-ikéről.

** Burnet II. 258.

SZEMLÉK.

A szociológia tanítása az amerikai Egyesült-Államokban.

A budapesti egyetem jogi kara a közelmúltban arra az álláspontra helyezkedett, hogy a szociológia nem alkalmas arra, hogy magántanári habilitáció tárgyául szolgáljon és ehhez képest elvből meg is tagadta a szociológiából való habilitálást. Ez esetből kifolyólag, nem lesz érdektelen és időszerűtlen a *The American Journal of Sociology* legújabb száma nyomán képet adni róla, hogy az Egyesült-Államokban mily kiterjedésben tanították ezt a „lenézett” tudományt 1901-ben:

Az intézet neve	Az előadó neve	T a n f o l y a m	
<i>Arizona :</i>			
Univ. of Arizona	Prof. F. Yale Adams	Alkalomszerűleg	
<i>Arkansas:</i>			
Ouachita Col.	Prof. J. Wolfe Carter	Bevezető a társadalom tanulmányozásába	54
Hendrix Col.	Mr. J. H. Reynolds	Bevezető tanfolyam	36
<i>California:</i>			
Univ. of California	Dr. Ferguson	Görögország társadalmi és alkotmány-történelme	54
	Asst. Prof. Page	Az amerikai angol gyarmatok gazdasági és társadalmi történelme	36
	Prof. Bacon	Franciaország a Bourbonok alatt	36
	Prof. Moses	A társadalmi haladás elméletei	36
	Prof. Bacon	A keleti kereszténység történelme	72
	Prof. Moses	A munkás gazdasági helyzete Angliában	36
Pomona College	Assoc. Prof. Sumner	A társadalom fejlődése	48
Leiland Stanford U.	—	Gazdaság- és társadalom-történelem	48
	Prof. Aldrich	Szocializmus ^y	40
	„	Összehasonlítás a munkások helyzetéről	11
	Asst. Prof. M. R. Smith	A család szociológiája	32
		Faji kérdések	40
		Statisztika és szociológia	40
		A szegénység okai	48

Az intézet neve	Az előadó neve	T a n f o l y a m	
Leland Stanford U.	Asst. Prof. M. R. Smith	Jótekonyság	60
	„	Kriminológia	48
U. of S. California	Dr. Hoose	Penológia	60
		Politikai és társad. tudomány	86
<i>Colorado :</i>			
Univ. of Colorado	Prof. Chos. E. Chadsey	A társadalom fejlődése	36
	Dr. James M. Wilson	Alkalmazott erkölcsstan	54
Colorado Col.	—	A szociológia vázlatja	54
	President Slocum	Modern társadalmi és szociológiai kérdések	18
Univ. of Denver	Prof. Urdahl	Jótekonyság és büntett Szocializmus	
	„	Gazdasági gyarmatosítási politika	
	„	A lélektan a szociológiához s erkölcs-tanhoz való viszonyában	
	—		
<i>Connecticut :</i>			
Trinity Col.	Prof. Ferguson	Gyakorlati gazdasági és szocz. kérdések	10
	—	Szociológia	10
Wesleyan Univ.	Prof. Fischer	Az általános munkáskérdés	72
		Szociológia	72
		Társadalom tudomány	72
Yale Univ.	Prof. Sumner	Nemzetgazdaságtani szeminárium	12
		A társad. önfolytatódása (self-perpetuation)	72
		Szellemi visszahatások	72
		Az ipari szervezet kezdetei	72
		A társadalom tudománya	72
	Dr. Norton	Az ember fejlődésének statisztikai kutatása	72
	Prof. Farnam	Szociálpolitika	72
		A munka modern újjászervezkedés	46
	Dr. W. B. Bailey	A statisztika elemei	72
		Amerikai társadalmi viszonyok	72
Mr. Robinson	Munka-rendszerek	36	
	A klasszikus ó-kor gazd. rendszerei	36	
	Községi politika	72	
Dr. Blackman	Ipari egyesülés	72	
	Ipari politika	72	
Dr. Blackman	Társadalombölcselet	36	
	Gyakorlati szociológia	72	
	Anarchizmus, szocializmus és kommunizmus	36	
	Társadalmi ideálok a modern angol költészetben	36	
Asst. Prof. Gregory és Dr. Keller	Az emberre gyakorolt környezeti befolvások	72	
	Gyarmatosítás	72	
<i>Dist Columbia:</i>			
Cath. Univ. of Am.	Rev. Dr. W. J. Kerley	A szociológia elemei	64
		Társadalmi tudományok	64
		A középkori czéhek a szociol. szempontjából	—
		A társadalom tanulmányozásának módszerei	64

Az intézet neve	Az előadó neve	T a n f o l y a m	
Gath. Univ. of Am. Columbian Univ.	Dr. Wright	Hon. Coroll D. Wright	Előadások különleges 16
	Prof. Craven	tárgyról	64
		Statisztika	64
	Assoc. Prof. West	A szociológia alapelvei	64
Gallandet Col. Georgetown Univ.		Individualizmus, szocializmus stb.	
		Községi gazd.	
		Társadalmi therapeutika Alkalomszerűileg	
<i>Florida :</i>			
John B. Stetson Univ.	Prof. Maclean	Bevezető tanulmány a társadalomról	60
		A társadalmi elemek	60
		A szociológia történelme	60
Rollins Col.	Prof. Ward	Bevezető a szociológiába	54
<i>Georgia :</i>			
Atlanta Univ.	Prof. Dubois	Társadalmi reform — A fajkérdés az Egyesült-Államokban	—
<i>Hawaii :</i>			
Oahu Col.		A szociológia és a szociális kérdések elemei	60
<i>Illinois :</i>			
Illinois Wesleyon	Dr. Lyon	A társadalmi elvek és tünetmények elemi vizsgálata	—
		A szociológia alapelvei	—
		Szociológiai kérdése	—
Blackburn Univ. Carthage Col.	Mr. Walter H. Bradley	Általános szociológia	36
	Mr. Rob. J. Peters	Általános szociológia	36
Univ. of Illinois	Prof. Kinley	A munkás-kérdés	54
	Asst. Prof. Hammond	A pauperizmus és a büntett kérdése	36
Univ. of Chicago	Assoc. Prof. Thomas	Szociológia	36
		A művészet és a művész-osztály	48
		A társadalom kezdetei	48
		A szellem fejlődése a fajban	48
		A nem a társad, szervezetben	48
	Assoc. Prof. Vincent	A társad. ellenőrzés elvei	48
		A szellem faji fejlődése	48
		A jelenkori társadalom az Egyesült Államokban	60
		Az amerikai városok	60
		A család	48
	Prof. Henderson	Az iparosok csoportjai	48
		A társad, technológia módszerei	72
		Városi közösségek	48
		Erköles- és művelődés-statisztika, módszer stb.	48
		A szervezett kereszténység társad. intézményei	48
Assoc. Prof. Zueblin	Jelenkori jótékonyág	48	
	A büntett társadalmi kezelése	48	
	Az angol társadalom struktúrája	48	
	Az emberszeretet történelmi fejlődése	48	
	A társadalom elemei és szerkezete	48	
Assoc. Prof. Zueblin	Municipális szociológia	48	
	Prof. Small	Bevezető a társad, tanulmányozásába	60
	Assoc. Prof. Vincent	Bevezető a szociológiába	48

Az intézet neve	Az előadó neve	T a n f o l y a m		
Univ. of Chicago	Assoc. Prof. Vincent	Közvélemény	48	
		Prof. Small	A társad. kérdések módezertana	48
			A társad. dinamika elemei	48
			A szociológiai módszer fejlődése	48
			A társadalom szociológiai felfogása	48
			Az állam és a kormányzat szociol. felfogása	48
			A szociális teleológia kérdései	72
			A szociális dinamika kérdései	72
			A módszertan és osztályozás kérdései	72
			A társadalom működésének amerikai állami ellenőrzése	48
			Az általános szociológia előzményei	48
			Az általános szociológia vázlata	48
			A modern demokr. kérdéseinek szociológiai felfogása	48
			Demokr. és társad. mozg. a XIX. sz.	48
			A nevelés mint társadalmi funkció	48
		Assoc. Prof. Vincent	Nemzetgazd. és társad. történelem	48
		Dr. Mitchell	A munkás gazdasága	48
		Assoc. Prof. Mead	A jelenkori társadalmi lélektan	48
		Prof. Dewey	Az erkölcsösség fejlődése	96
			Az erkölcs lélektana	48
		Az erkölcs szociológiája	96	
Eureka Col. Northwestern Univ.	Mr. B. J. Radford	Szociológia	—	
		Prof. Caldwell	Erkölcstan (társad. bölcelet)	54
			A társad. bölcelet gyakorlati kérd.	—
			Gyakorlati erkölcsstan	—
		Prof. Caldwell	Társadalmi lélektan	72
			Társadalombölcelet	36
			Társ. bölceleti kutatások	—
		Dr. George	A munkáskérdés Európában és az Egyesült-Államokban	108
	Lombard Univ.	Prof. Kimble	Bevezető a szociológiába	—
			A Comte előtti szociológia	—
A modern szociol. elmélet			—	
A szociol. elmélet típusai			—	
Biogeographia			—	
A képzettársítás fejlődése			—	
A képzettárs. abnorm. és pathol. vált.			—	
A reprodukt. képzett.			—	
Illinois Col. Northwestern Col. Shurtleff Col. Wheaton Col.	Prés Barnes	A vallás szociol.	36	
		Szociológiai	—	
		Szociológia	—	
Wheaton Col.	Prof. Tilton	A szociológia elemei	—	
	Prof. Whipple	Szociológia	24	
<i>Indiana:</i>				
Univ. of Indiana	Prof. Wheatherby	Szocializmus és kommunizmus	24	
		Általános szociológia	24	
		Szociális pathológia	108	
	Prof. Wheatherby és Asst. Prof. Rawles	Közgazdaságtan és szociol.	24	
	Prof. Bryan	Társadalmi lélektan	72	
Wabash Col. De Pauw Univ.	Prof. Weaver	Társad. gazdaságt.	36	
		Szociológia, elv és elmélet	48	
		Gyakorl. szociológia	48	
		Szocializmus	48	

Az intézet neve	Az előadó neve	T a n f o l y a m	
Hanover Col.		Szociológia	96
Butler Col.	Prof. J. D. Forest	Napi kérd. a tőke és munka kérdése	—
		Emberszeretet	60
		Anthrop. és kulturtört.	60
		Társad, tört.	60
		Szocializmus	60
		Általános szociológia	60
		A társad, bölcelet fejlődése	60
		Jelenkori társadalombölcelet	60
	Prof. J. D. Forest és Prof. W. D. Howe	Társad, erők az angol romanticiz- musban	60
Notre Dame Univ.	Rew. S. Fitté	Társad. kötelességek	—
		Szociológia	—
		A szociológia elemei	40
<i>Jowa:</i>			
Coe Col.		Jótevény intézm. és javítás	54
		Szociológia	108
Des Moines Col.	Mr. Chaffee	Társad. tudomány	60
Drake Univ.	Prof. Sheppard	Szociológia	36
Parsons Col.		Szociológia	24
Jowa Col.	Prof. Wyckoff	Amerik. társad. élet	72
		Ipartört. és munkás-kérdések	54
		Jótevény int. és penológia	54
		A társadalom fejlődése	36
		Szociológia és társad, reform	36
		A város	36
Simpson Col.		A közgazdas. elmélet alkalmazás	60
		Mezei munka; társ. kérd. tanúim.	60
State Univ. of Jowa	Prof. Loos	Szociológia	72
		Alkalmazott saociológia	36
		Ipari forradalom	36
		Szocializmus és szocz. törvényhozás	86
		Társ. állapotok az Egyes.-Államokban	18
		Társad, statisztika	48
Cornell Col.		Szociológia	56
Tábor Col.	Prof. Farnham	Szociológia	—
Western Col.		Szociológia	48
<i>Kansas:</i>			
Midland Col.	Prof. Meixell	Társad. tud.	36
Baker Univ.		Szociológia	36
Campbell Univ.		Szociológia	50
Kansas City Univ.		Társad. kérdések	36
Univ. of Kansas.	Prof. Blackmar	A szociológia elemei	100
		Társad. pathológia	100
		Szocializáció és társad, ellenőrzés	100
		Társad. statisztika	100
		Kriminológia és penológia	—
		Amerikai és európai jótevényiség	—
		Társadalmi elméletek és társadalmi kérdések	—
Washburn Col.	Prof. Fisk	Általános szociológia	72
		A történelem szociol. magyarázata	—
<i>Kentucky :</i>			
Berea Col.	Prof. Jones	Szociológia	60
Center C. of Kent.	Prof. Johnson	Szociológia	60

Az intézet neve	Az előadó neve	T a n f o l y a m	
<i>Maine :</i>			
Bowdoin Col.	Prof. Callender	Az Egyes.-Áll. gazd. és társ.-tört	108
Bates Col.	Prof. Greer	Társadalomtudomány	72
Colby Col.	Prof. J. Wm. Black	Szociológia	8
<i>Maryland :</i>			
Johns Hopkins	W. F. Willoughby	Munkáskérdések	36
	J. R. Brackett	Közsegély, jótékony. és jar. kérd.	—
<i>Massachusetts :</i>			
Amherst Col.	Prof. Carman	Szociológia (az erkölcsstanban)	36
Boston Col.		Speciális erkölcsstan	90
Boston UniT.	Prof. Baldwin és Dr. Fall	A társad.-tud. elemei	36
Harvard Univ.	Prof. Peabody és Dr. Rand	A társ. kérdések erkölcsstana	108
	Prof. Peabody	Szociol. szeminárium	—
	Ant. Prof. Carver	A szociológia alapelvei	108
	Mr. Willoughby	A munkáskérdés Európában és az Egyesült-Államokban	54
Tufts Col.	Prof. Metcalf	Az ipari szervezet kérdései	54
		Gyakorlati szociológia	54
Williams Col.	Asst. Prof. Bullock	Közgazd. és szociol. szeminárium	54
		Szociológia	54
Clark Univ.	Pres-Hall"	Községi kormányzat	54
	Dr. Chamberlain	Jézus lélektana	—
Holy Cross Col.		Anthropológia	—
		Speciális ethika	—
<i>Michigan :</i>			
Alma Col.	Prof. Mitchell	A szociológia alapelvei	48
Univ. of Michigan	Prof. Cooley	A szociológia alapelvei	70
		Szociológiai kérdések	70
		A szociol. gondolkodás történelmi fejlődése	35
		Lélektani szociológia	35
		Szeminárium haladottak számára	—
	Prof. Lloyd	Állambölcelet	36
	Prof. Whitney	A nevelés társ. korszaka	36
HiUsdale Col.	—	Bevezető a szociológiába	36
Kalamazoo Col.	Prof. Stetson	Szociológia	60
<i>Minnesota:</i>			
U. of Minnesota	Mr. Smith	A szociológia elemei	36
		Társadalmi pathológia	36
		Társad. elmélet	36
Cerleton Col.	Prof. Alden	Szociológia	44
Hamline Univ.	Prof. Innis	Szociológia	48
<i>Missouri :</i>			
Univ. of Missouri	Prof. Elwood	Elemi szociológia	54
		Magasabb szociológia	54
		Amerikai jótékonyág	54
		Kriminális szociológia	54
		Társadalmi lélektan	54
		A társadalmi bölcelet történelme	54
		Faji lélektan	54
		A vallás szociológiája	54
		Szeminárium	54

Az intézet neve	Az előadó neve	T a n f o l y a m	
Wm. Jewel Col. Missouri Val'y Col.	Cras. Lee Smith Prof. Galloway	Pauperizmus és jótékonyág Leiró szociológia Társadalmi fejlődés	— 24 24
<i>Nebraska :</i>			
Univ. of Nebraska	Prof. Ross	Szeminárium a gyarmatokról és gyarmatosításról Szeminárium a városokról Szociológia A társadalom lélektana Jótékonyág Kriminológia Társadalmi lélektan Faji lélektan	36 36 48 48 48 36 36
	Prof. Hill	A nevelés társadalmi szempontjai A szociológia elemei és amerikai jótékonyág	— 54
Neb. Wesleyan Univ.	Prof. Cline		
<i>JY. Hampshire :</i>			
Dartmouth Col.	Prof. Wells	Anthropológikus földrajz Társadalmi statisztika Konstruktív szociológia	54 70 54
<i>New-Jersey :</i>			
Princeton Univ.	Prof. Wyckoff	A társadalmi bölcsélet történelme Magántulajdonjogok Az industrializmus növekvése	36 86 36
<i>New-York:</i>			
Alfred Univ.	Prés. Davis	Szociológia	36
Adelphi Col.	Dr. Fradenburgh	Társadalmi történelem Szociológia	54 36
Poly. Inst. Brook.	Prof. Green	Szociológia	48
St. Lawrence Univ.	Prof. Fisher	Szociológia	48
Cornell Univ.	Asst. Prof. Powers	Modern régime Községi kormányzat Európában és az Egyesült-Államokban A művészet társadalmi magyarázata A társadalom fejlődése	68 57 34 68
	Prof. Wilcox	Elemi társadalmi gazdaságtan	68
	Prof. Fetter	A modern emberszeretet módszerei Elemi statisztika Magasabb statisztika	68 68 68
	Dr. Washburn	Társadalmi lélektan	34
Columbia Univ.	Prof. Giddings	A szociológia alapelvei Társadalmi fejlődés A demokrácia haladása Pauperizmus, szegényügy és jóté- konyág Büntett és penológia Szeminárium	72 36 36 36 36 36 36
	Dr. Bayles	Az egyházi szervezet polgári szem- pontjai	36
	Dr. Ripley	Faji néprajz Statisztika és szociológia Statisztika és közgazdaságtan A statisztika elmélete	36 36 36 36
	Prof. Clark	A társadalmi reform elmélete	36

Az intézet neve	Az előadó neve	T a n f o l y a m	
Manhattan Col.	—	Szociológia	36
	—	Angol társadalmi történelem	—
New-York Univ.	Prof. Johnson	A szociológia alapelvei	24
	Pi of. Rüssel	Bevezető a szociológiába	36
	„	A szociológia alapelvei	36
	Dr. Monteser	A szociológia viszonya a neveléshez	36
Union Univ.	Prof. Jones	Szociológia	12
Syracuse Univ.	Prof. Hamilton	Gyakorlati szociológia	54
		Degenerált társadalmi osztályok	54
		Bevezető a társadalom elméletébe	54
		A szociológia irodalma	54
	Prof. Street	Kutatások	108
		A nevelés társadalmi korszakai	18
<i>N. Carolina:</i>			
U. of N. Carolina	Prof. Batle	Napi kérdések	16
Trinity Col.	Prof. Basett	Társadalmi fejlődés Amerikáb	108
	Prof. Dowd	A szociológia alapelvei	54
		Gyakorlati szociológiai kérdések	108
<i>N. Dakota:</i>			
U. of N. Dakota	Pres. Merrifield	Szociológia	60
<i>Ohio :</i>			
Buchtel Col.	Prof. Orth.	Szociológia	26
U. of Cincinnati	Asst. Prof. Hubbard	Függő és hiányos osztályok	12
		Kriminológia	12
		Javító eszközök	12
Western Reserve	Prof. Curtis	A társadalom bölcselete	10
		A szociológia az anthropológia világában	10
	Assoc. Prof. Walker	Statisztika	54
Ohio State Univ.	Prof. Clark	Szociológia	12
		A szocializmus története és elmélete	36
		Szociológia és statisztika	12
Ohio Wesleyan	Prof. Stevenson	Szociológia	72
Oberlin Col.	Assoc. Bogart	Szociológia	36
		Gyakorlati szociológia	36
Heidelberg Univ.	—	Keresztény szociológia	24
	—	Szociológia	36
	—	A város és kérdései	36
Univ. of Wooster	Prof. Scoville	Szociológia	10
<i>Oregon :</i>			
Univ. of Oregon	Prof. Young és Mr. Whittelsey	A társadalom elemei	72
		A szociológia alapelvei	108
		A társadalmi adások osztálya	54
		Demokrácia	54
Pacific Univ.		Szociológia	36
Willamette Univ.	Prof. Hawley	A szociológia alapelvei	54
<i>Pennsylvania:</i>			
Dickinson Col.	Prof. Pilcher	Szociológia	36
Frank és Marsh! C.	Prof. Hiester	Általános szociológia	36
Bucknell Univ.	Prof. Martin	Szociológia; alapelvek és elméletek	60
		Kriminológia és reform	12

Az intézet neve	Az előadó neve	T a n f o l y a m	
Bucknell Univ.	Prof. Martin	Kriminológia és penológia	12
Alleghany Col.	Prof. Smith	Szociológia	36
U. of Pennsylvania	Prof. Lindsay	Szociológia	72
	„	Jótékonyág és javítás	72
	Asst. Prof. Roe és Mr. Scott	Társadalmi reform a XIX. században Helyi és községi intézmények	72 36
		Modern törvényhozási kérdések	72
		Kormányzat és állami tevékenység	72
	Prof. Patten	Az angol civilizáció fejlődése	72
	Prof. Cheney	Angol társad, történelem	72
Susquehanna U.	Pres. Heissler	Gyakorlati szociológia	24
Swarthmore Col.	Prof. Hull és Dr. Klune	A közgazdaságtan elemei	144
		Szocializmus	144
		A szociológia elemei	144
<i>Rhode Island :</i>			
Brown Univ.	Prof. Wilson	Elemi szociológia	36
	Prof. Dealey	A szociológia alapelvei	36
	Prof. Wilson	Társadalmi kérdések és viszonyok	36
	Prof. Dealey	Társadalmi bölcelet	36
		A társadalmi bölcelet fejlődése	36
	Wilson és Dealey	Az uralkodó társadalmi elmélet és gyakorlat	36
	Prof. Dealey	Társadalmi intézmények	36
	Prof. Wüson	Demográfia	36
<i>South Dakota :</i>			
U. of S. Dakota	Prof. Young	A szociológia elmélete	108
Yankton Col.	—	Kriminális szociológia	108
		A szociológia elemei	48
<i>Tennessee :</i>			
U. of Tennessee	Pres. Dabney	A szociológia alapelvei	24
Roger Williams U.	Prof. Guernsey	Szociológia	60
Vanderbilt Univ.	Prof. Moore	Bevezető a szociológiába	54
	„	Keresztény szociológia	—
Univ. of South	Dr. Ramage	A szociológia alapelvei	36
<i>Texas :</i>			
Baylor Univ.	Assoc. Prof. Hamilton	Társadalomtudomány	60
<i>Utah :</i>			
Univ. of Utah	Prof. Caray	Ipari kérdések	72
		A társadalomtudomány alapelvei	72
		Modern társadalom	72
<i>Vermont :</i>			
Univ. of Vermont	Prof. Emerson	Társadalmi elméletek	—
	»	Ipari korszak	—
	»	Társadalmi intézmények	—
<i>Virginia :</i>			
Wash. és Lee U.	Prof. Willis	A szociológia elemei	36
	—	Az állami tevékenység határai	36
<i>Washington :</i>			
U. of Washington	Prof. Smith	A szociológia elemei	36

Az intézet neve	Az előadó neve	T a n f o l y a m	
<i>West Virginia :</i>			
U. of W. Virginia	Asst. Prof. Clark	A szociológia elemei A szociol. gondolkodás történeti áttekintése A vádlottakkal való bánásmód A XIX. század társad, mozgalma A család	24
<i>Wisconsin:</i>			
Lawrence Univ.	Prof. Havinghort	Szociológia	24
	—	Társadalmi kérdések	36
Beloit College	Prof. Chapin	Szociológiai és társad, kérdések	48
Univ. of Wisconsin	Prof. Dowd	A szociológia elemei A modern szociol. gondolkodás Lélektani szociológia Jótekonyság és javítás Köz- és magánjótekonyság A jótekonyság szervezete Társadalmi erkölcsstan Szociológiai szeminárium Mezei munka	54 54 54 54 54 36 36 72 72
	Asst. Prof. Sharpé	Közgazd. kérdések	54
	Prof. Dowd	Kormányzati statisztika Társadalmi statisztika Statisztikai szeminárium	36 54 —
<i>Wyoming :</i>			
U. of Wyoming	Prof. Merz	A szociológia alapelvei Társadalmi kérdések Társadalombölcselet	60 60 60

Szóval a szociológiáról és rokontudományairól a múlt évben az Egyesült-Államok 136 főiskolájának 170 tanára összesen 407 kurzust tartott, több mint 200,000 órában.

Az agrárpolitika alapvonalai.

Írta: Árkövy Rikárd. Budapest, 1902. Athenaeum.

A nemzetgazdaságtan praktikus része a külföld tudományos irodalmában kezd mindjobban specializálódni. A társadalmi haladás, a tőke és a kollektívizmussal harczva, a fogyasztók és termelők versenye a detail kérdéseknek oly tömegét vetette a tudományos kutatás bonczkése alá, hogy e tudományágnak széttagolása hovatovább nem csak indokolt, de a nemzetgazdasági bűvárkodás kategorikus imperativusa lesz. Hazánkban a külföldi nagy példák még követőre nem találtak, eddigelé a praktikus nemzetgazdaságtan közlegelőjén talált sovány táplálékot az agrár-, az ipar- és a kereskedelmi politika. Hogy eddig miért nem vállalkozott senki nagyszabású agrárpolitika megírására, annak oka valószínűleg abban keresendő, hogy jelesebb nemzetgazdáink nem akarták a külföldi kaotikus állapotot Magyarországra

átplántálni. Az agrárpolitika ugyanis mint tudomány, ma még teljesen kiforratlan vegyülete egy csomó praktikus kérdésnek s pár tudományos princípiumnak (földjáradék, agrárkollektívizmus, stb.). Ha szemlét tartunk a külföld agrárpolitikai tankönyvei fölött, meghallgatjuk a nagy agrárpolitikusok előadásait, azt az összbenyomást nyerjük, hogy egy szép jövőre hivatott, de jelenleg a létnek embrionális állapotában élő tudományról van dolgunk. A tudomány oszlopcarnokaihoz az anyag össze van hordva, talán több is mint kellene, de a kötömegek még sejtetni sem engedik a jövő palotáját. Mi hiányzik? Egy nagy filozófiai alapeszme, a mely falakká formálja a szerte hulló anyagot. Ezt nem leljük fel egyetlen külföldi agrárpolitikus könyvében sem, erre vár az agrárpolitika mint tudomány. Erre vártam én is, midőn Arkövy könyvét kezembe vettem. Bár az a tény, hogy eddig speciális kérdésekkel komolyan nem foglalkozott, a mi pedig egy fiatal író ítélőképességét jobban kipróbálja és megacézolja, mint a kompendiumozás, nem volt biztató, mégis egyik kiváló nemzetgazdánktól hozott ajánlólevele kizárni látszott azt a lehetőséget, hogy ő csupán azért nyisson Agrárpolitikához címzett vegyeskereskedést, mert előtte még ezt élme-sebbek meg nem tették. A könyv elolvasása után azonban véleményem alaposan megváltozott, nem ugyan Arkövy törekvését és jóakarátát, hanem a könyv tudományos és gyakorlati értékét illetőleg. Azt a nagyarányú mértéket, melylyel a könyv kézbevételekor a munkának nemzetközi jelentőséget tulajdonítottam, már az I. könyv elolvasása után redukáltam egy közönséges tankönyv nivójára. Fájdalom, minél tovább lapoztam, a mérték annál alacsonyabbá zsugorodott össze és ennek daczára a végső lapon még sem voltam képes jó lélekkel a „tauglich” szót kimondani.

Egy agrárpolitika vagy tisztán tudományos mű legyen, vagy tisztán gyakorlati. Arkövy munkája se egyik, se másik. Nem tudományos mű, mert olyan alapvető dolgok mint a földjáradék, az árképződés, a kereskedelmi politika, mezőgazdaság keletkezése, szocializmus, stb. csak futólag vannak benne érintve, s azokról minden általános nemzetgazdaságtan sokkal bővebb felvilágosítást nyújt. Különösen csekély értékű a történeti rész, a mely a modern gazdaságtörténet, az etnográfiai szociológiai iskola legújabb vívmányairól tudomással sem látszik bírni. Tudományos bizonyítás módja is fölötte naiv. Ex cathedra kijelentésekkel manapság már csak olyan önprofesszorok szoktuk bizonyítani, a kik minden tételüket munkájuk egész sorozatával támogat-hatják. Fiatal embereknek ennél sokkal alkalmasabb eszköze a statisztika. Arkövyt az hozta zavarba, hogy ő elegendőnek tartotta a külföldön szerzett tapasztalataira való hivatkozást. Pedig a ki ismeri a különféle országok viszonyainak alapszámban véve eltérő okait és okozatait, az az ilyen belletrisztikus összehasonlítást csak félbizonyítékul fogadhatja el.

De ha az agrárpolitikának tudományos értéke nulla, nem lehetne-e az mint gyakorlati kézikönyv jó? Ehhez Arkövy még nagyon skolantikus. Túlságosan megérezni rajta a német hatást, különösen Lujo Brentano befolyását, (a kit egyébként hazája nem tart olyan elsőrangú agrárpolitikusnak, mint tanítványa). Akadályozza őt olvasottsága is, a mely nem engedi, hogy a magyar viszonyokat tisztán lássa. Így esik meg azután rajta az a fonákság, hogy míg a német, angol, stb. viszonyokról lapokon át ír, a magyar dolgokról nem tud többet mondani, mint hogy sokban hasonlók az előbb vázoltakhoz. Daczára ennek, Arkövy erősebb a gyakorlati kérdésekben, mint a teóriában. Könyvének van néhány szépen megírt fejezete (pl. „A mezőgazdaság munkásai”), melyek sejtetni engedik, hogy ha egyszer megszabadul a jelenleg tehetségére nehezedő

idegen befolyástól, mint praktikus agrárpolitikus szép dolgokat alkothat. Ezt meg fogja könnyíteni gyakorlott stylusa és tömör előadása is.

Tudományos képességeit, készültségét jelen munkájából, melynek címe tartalmának megfelelő hűséggel inkább „Előtanulmányok egy agrárpolitika megírásához” lehetett volna, meg nem ítélni. Azt azonban komolyan tanácsoljuk a szerzőnek, hogy ha valamikor praktikus agrárpolitika helyett a tudományos agrárpolitika rögs terén akar úttörő lenni és pozitív becs dolgot alkotni, még vagy 5 esztendő töltsön komoly filozófiai, gazdaságtörténeti, szociológiai, etnográfiai tanulmányok mellett, pár mélyen szántó speciális munkával tegyen szert éles logikára és akkor többre fogja vinni idegen írók és különféle törvények s miniszteri rendeletek pontos idézésénél, megalkothatja az agrárpolitikát, mint tudományt és hírnevet szerezhet a magyar nemzetgazdáknek külföld előtt is.

Verus.

Az amerikai verseny.

*Die Amerikanische Gefahr von Dr. Thomas Lenschau. Berlin, 1902.
Franz Siemenroth. 58 lap.*

Ha nálunk Magyarországon az „Amerikai verseny”-ről még kevés szó is esett, a nyugati európai államokban aktuális kérdés. Különösen érdekl Angliát meg Németországot, mert az előbbi világkereskedelmi suprematiját, utóbbi pedig rohamos ipari fejlődésének megakasztását félti. Úgy az angol, mint a német napisajtóban nap-nap mellett jelennek meg az amerikai versenyre figyelmeztető cikkek, melyek azután az amerikai versenytől való félelmet az egész világon szétterjesztik s még feketébbre festik az ördögöt — az amerikai versenyt — mint a milyen. Ezen félelemnek — ha lehet ezen kifejezést használni — köszöni a jelen füzet is létét s ha nem is mond valami újat, de tárgyánál fogva oly érdekes, hogy szükségét látjuk vele bővebben is foglalkozni.

Anyagát három fejezetre osztja, melyek elseje: az Egyesült-Államok ipari fejlődése az utolsó évtizedben. Ebben első sorban az Unió vámpolitikájával foglalkozik, mely pár évtized alatt a tiszta pénzügyi vámtarifából a legprotekcziósabb Dingley-tarifává változott át s mely tarifa magas ipari vámjaival az európai iparcikknek egész sorozatának lehetetlenné tette a behozatalt. Ezen magas védvámok az ipar óriási fejlődésének leghatalmasabb támaszai s a trust-ök melegágyai. A más egyéb iparágak mellett szerző különösen a híres acél trust-tel foglalkozik bemutatva fejlődésének történetét, a rendelkezésére álló hatalmas anyagi eszközöket, termelési képességét s szerepét az Unió gazdasági életében. Végeredményképen kihozza, hogy a hatalmas vasipar mellett az Unió manapság már egy egész sereg olyan iparággal rendelkezik, a melyek az európai ipart túlszárnyalták s melyek a világpiaczon nagyon is számot tevő versenytársak.

„Az amerikai verseny a világpiaczon” címe a második fejezetnek. Itt szerző kimutatja azon okokat, a melyek az amerikai termelést az európainál olcsóbbá és így versenyképesebbé teszik. Ezek a nyersanyagok kintünősége és korlátlan mennyisége, mely lehetővé teszi a gyárosoknak az olcsó nyersanyag beszerzését. Azután a gépmunkának a termelés minden árnyalatába való behozatala, mely a termelést gyorsabbá teszi s a termelés mennyiségét roppantul emeli. Így

van azután az, hogy az amerikai munkásnak jóval nagyobb munkabére van, mint európai kollégájának, mert hisz a gépek segítségével jóval nagyobb értéket is produkál s a nagyobb termelési értékből könnyen fizethető a nagyobb bér. Az amerikai olcsóbb termelésnek még egy fő oka van s ez a nagy tőke, a melylyel karöltve jár a termelés szervezettsége, a munkamegosztás, illetőleg néha a munkaegyesítés is. A munkamegosztás mellett az egyéni erők sokkal jobban s gazdaságosabban használhatók ki. Ez az európai gyárakban nincs annyira keresztülve, mint Amerikában, hol különösen a trust-ök bírnak kiváló munkaszervezéssel. Végül fel kell említenünk még azt, hogy az amerikai vitelberek úgy vasúton, mint vízén jóval alacsonyabbak az európai vitelbéreknél, ezek pedig a tömegfogyasztású cikkek árára mérvadó befolyással bírnak. A felsorolt okok tehát mind azt eredményezik végeredményképen, hogy az amerikai termelés olcsóbb mint az európai. Nem csoda, ha az európai konkurrenket az amerikai elnyomja. Már eddig is azt tapasztaljuk, hogy ott, a hol az amerikai verseny föllép az európaival szemben sokkal több esetben győz az amerikai, mint az európai. De ezen verseny még csak ezután fog igazán kiélesedni, igazi élet-halál harczzá kifejlődni, t. i. akkor, ha az amerikai fogyasztás fejlődése nem fog már az ipari fejlődéssel lépést tartani. Amerikában nemcsak az ipari fellendülés, azaz a termelés emelkedik rohamosan, hanem majdnem olyan rohamosan emelkedik a belfogyasztás is, mely lehetővé tette, hogy az amerikai termelés az előállított áruk legnagyobb részét a saját fogyasztó piacain tudja értékesíteni s nincs reákenyszerítve a külföldi piacokat felkeresni. Azonban az amerikai fogyasztás rohamos fejlődésének is határa van s akkor a sok előállított iparcikk — nem lehetvén odahaza elhelyezni — a külföldi fogyasztási piacokat fogja felkeresni s az eddigi piacci árakat a minimumra szorítani. Ekkor fogjuk csak igazán az amerikai verseny hatásait érezni.

A most vázolt amerikai verseny indította azután a nemzetgazdákat, hogy ellensúlyozásáról gondolkodjanak. Így született meg az európai vámunió eszméje, a melyet először jelenlegi külügyminiszterünk vetett fel 1898-ban. A vámunió természetsszerűleg kizárólag az Unió ellen lenne irányozva. Ezen vámszövetség kétféleképen vihető keresztül, vagy úgy, hogy az egyes államok a jelenleg fennálló vámtételeket fentartják s csak az amerikai verseny ellen óvják magukat egy minden államot befoglaló vámgűrűvel; vagy pedig úgy, hogy az egymás között fennálló vámok megszüntettetnek s minden államot magában foglaló egy vámvonal állítatik fel. Az előbbinek legnagyobb akadálya Anglia, mely eddigi vámpolitikájával — a szabadkereskedelmi elvvel, mely azonban az utóbbi időkben a gabonavámok részbeni felállításával csorbát szenvedett — s nagyszámú s minden földrészben elszórt gyarmataival alig állana be a vámunióba. Az utóbbi akadálya az egyes országok különböző termelési viszonyai s különböző ipari és mezőgazdasági fejlettsége. Klasszikus példa Ausztria és Magyarország kiegyezése. Ha már két állam is ily nehezen tud megegyezni, mily nehéz lehet a megegyezés, mennyi előre nem látható akadály gördülhet ezután egy olyan vámszövetség elé, a melynek számos tagja van.

Szerző is — a mű harmadik fejezetében — nem a vámunióban látja az amerikai verseny ellen a védelmi eszközt, hanem más eszközökben, a melyek Németországra alkalmaz ugyan, de bátran alkalmazhatnánk hazánkra is. Lehetne belőle nekünk is tanulni. Javaslati a következők: A vámok olyképp emelendők, hogy az iparosoknak a befogyasztás által elfogyasztott áruknál már is oly nagy nyereségük

legyen, hogy a világpiacokon esetleg az előállítási árnál olcsóbban adhassák az árukat. Szóval a belfogyasztóknak kellene a gyárosok számára oly nagy nyereséget biztosítani, hogy a külföldi piacokon a veszteség kiegyenlítve legyen. A termelési költségek lehetőleg csökkenendők. A közlekedési eszközök javítandók, olcsóbb vitelberek állapítandók meg s a víziútak kiépítendők, hogy így olcsó közlekedési eszköz álljon a tömegcikknek rendelkezésére. Feltétlenül szükséges a termelőknek szervezése, még pedig nem úgy, mint a termelők most vannak, kartellekbe, hanem trust-ökbe. Szerzőnek javaslatai tehát oda konkludálnak, hogy az európai termelők is kövessék az amerikai példákat, hogy épen oly szervezetben léphessenek a világpiac küzdőterére, mint az amerikaiak.

Dr. Környei Géza.

Gyökeres középiskolai reform.

A mai magyar középiskolai tantervet kísérő miniszteri rendelet kiadása után azt Vártuk, hogy az „időleges szükségletnek” eleget tevő tantervet csakugyan „a középiskolai oktatás szerves reformja” követi majd. A rendelet egyik mondata azonban nagyon kétségessé tette az intéző körök szándékát, mert így szól: „. . . mindenütt szem előtt tartandó a középiskolai oktatás szerves reformja, az egységes jogosítási középiskola végső célja”. Itt ugyanis, jól meggondolva a dolgot kétféleléről van szó: a belső és külső szervezetről, az oktatásról és a jogosításról. El lehet igazítani a kettőt együtt, de nem szabad az oktatás folyamatát a jogosítás kérdésétől tenni függővé, mert az lehet belőle, a mi nálunk lett: új tanterv és benne alig valami számbavehető változás.

E változás szükséges voltát több tényező közös véleménye bizonyítja. Az iskola iránt érdeklődő közönség, a szülők jórészt csak a túlterhelés, meg a gyakorlatibb nevelés jelszavát hangoztatják, kevés kivétellel az oktatás egész kérdését ebből az egyéni szempontból ítélik meg. A közvélemény nevében szólók pedig nem is ítélnék, csak felkapnak egy-egy hangzatos kifejezést, ismételik, ha alkalom nyílik reá s szidják az iskolát, mihelyt valaki, hozzájuk közel álló, nem az álmodott eredményt éri el. Legáltalánosabb most az az ősrégi kívánság, hogy az iskola neveljen is, ne csak tanítson. Nem lehet ennél méltányosabbat kívánni, de ha ennek a teljesülése igazán reform és haladás lenne is, nem érhetjük el semmiféle rendelettel. Egyes-egyedül a tanárok nevelése, előkészítése ennek az alapja. A középiskola szerves reformja tehát nem az.

A másik tényező, a tanárság is érzi változás szükségét; véleménye végül a szülőkével megegyezik, de más alapja van s a célja is más: a mai középiskolai, mondhatjuk közoktatási rendszer mellett nem lehet munkájának az iskolai vizsgálatok után látszó eredményével megelégedve. Maguk a tanulók sem rajonghatnak p. o. egyetemi hallgató korukban a középiskolában töltött időért, mert az épen mint a tanárok munkájának a sikerével, az övékkel sincs helyes arányban. Annyira sok minden tartozik már az u. n. „általános műveltség”-hez, hogy egy iskolában való csoportosítását és a tanterv szerint adatok alakjában való elraktározását egy-egy tanuló agyveleje, ha megbírja is, a többié ezeknél még kevésbé tud szűrő szerepébe illeszkedni. Így aztán ugyancsak nevel az iskola, de nem a kívánt módon. E bajokon

a tanterv is segíthet valamit, ha helyes a szelleme s ha a tanárt is az lelkesíti. De hogy a mienk most e tekintetben nem sokat segített, eléggé mutatja a részletes utasítások az oktatásban támogató munkó kiadásának aggasztó sürgetése. Itt e szerint van helye sok változtatásnak, de a javulás alapja e tekintetben is a tanárok előkészítése, hogy a már „készen levő” tanár ne kívánjon az oktatás munkájában másától segítséget. Ha az oktatás módszerének a kérdése átalakul az oktatás szellemének kérdésévé és az általánosan ható szellem a tanár egyéni, önállóan alkalmazott módszere alapján a tanulókat szellemi tekintetben felemeli a felsőbb fokra, melyre koránál fogva az érettségét tett ifjú való: akkor aligha lesz annyi panasza, mert az adatok fogyatékoságát magától pótolja majd a tanuló a neki szükséges mértékben s egyik fél sem elégedetlenkedik a tanítás eredményével.

A változtatásnak tehát itt van a tere: az oktatás rendszerét nem érzi jónak senki, a ki gondolkozik rajta. Nem egy ember ajánlott már módosításokat itt magunk között is, más ország intézkedéseinek a megvárása nélkül. Nem ok az okai, ha több szó aztán nem esett róla.

Az oktatás rendszerének a változtatását kívánja a középiskola és egyetem érdeke egyaránt, a kettő együtt: a nemzeti érdek. Hogy csak a tanároknál maradjunk: az egyetem nagyon sokszor nem kap neki való hallgatókat s a középiskola sincs mindig megelégedve az oda került fiatal tanárokkal, a haladás így bajos. A javítást magasabb érdekek miatt veszedelmes volna az egyetemi oktatás szabályozásával kezdeni. Ott meg kell maradnia a tanítás és tanulás szabadságának, de erre elő kell készíteni mindenkit, hogy ez a szabadság ott az egyetemen ne legyen káros, sem hiábavaló; legyen a ki hallgató korában élvezni tudja, meg aztán a ki később, mint egyetemi tanár e szabadságnak őre is lehessen!

Az oktatási rendszer változtatását az említett (1899. évi 32,818. sz.) miniszteri rendelet a jelzett határozatlan módon Ígérte ugyan meg, mégis meglepetés volt a miniszternek 1902. április 10-én a képviselőházban mondott beszéde. Ennek a célja, hogy „az úgynevezett nagy, gyökeres középiskolai reform” kérdésében felmerült eszmék, „így a nemzet tanácsának tisztító-tüzén mintegy keresztülmenvén, előkészítse azokat a nagy kérdéseket, a melyek később törvényjavaslat alakjában kerülnek a Ház elé.” A nemzet tanácsa ugyan nagyon kevésé tisztogatta tüzével ezeket az eszméket, de a beszédből a készülő reformról alaposan tájékozódunk.

A miniszter beszéde igen helyesen elveti az egységes középiskola eszméjét, meg is mondja az okát. Ez az első eszme; ezzel hát egyelőre végeztünk.

„A másik rendszer, a mely szerint a középiskola az alsó osztályokban egységes, de a felsőbb osztályokban elágazásokkal, furkációkkal bír, gyakorlati szempontból nézve, mit jelent? Azt jelenti, hogy van egy egységes iskola, mondjuk a negyedik, az ötödik vagy a hatodik osztályig, de azontúl a felsőbb tagozatban annyi középiskolára akadunk, a hány tagozatot, furkációt állítunk fel.” Vagyis az történelem, a mi most a magyar gimnáziumban a görög nyelv és pótlása miatt történik. Sajnáljuk, hogy a beszéd sem az Eötvös József-féle tervezetet nem említette meg, sem azt, hogy a középiskolai oktatás ilyen szervezéséből a nagy átalakítással járó bajlódáson kívül a közéletre és tudományra, az egyéniségekhez jobban illő előkészítés nyomán mennyi hasznot lehetne várni; arról sem szólt, hogy a neveléstudomány egyik magyar egyetemi tanára e rendszert tartja „gyökeres” átalakításnak, ez tehát Eötvös óta mintegy szakadatlanul kívánsága

illetékes magyar férfiaknak. A közoktatás kérdése első sorban kultúrpolitikai, azután pedagógiai s csak kényszerűségből pénzügyi kérdés. Ezért feltűnő, hogy a miniszter beszéde „e különben igen tetszetős és igen sok tekintélyes férfiútól” pártolt rendszert csupán anyagi oldaláról ítéli meg és azért veti el. Csakhogy nem igazságosan, „a gyakorlati kivétel igen nehéz, mert ez esetben szükséges minden egyes elágazásra felszerelni az iskolát, tanárokat kinevezni stb. Amde méltóztassék csak ennek hátterét átgondolni és vizsgálat tárgyává tenni. A dolog úgy áll, hogy a középiskolák nagyobb része: a gimnázium el van látva mindennel, csak pótolni, ha kell a felszerelését. A reáliskolában a legköltségesebb felszerelés szintén megvan. A tanárok hasonlóképen. A mi ezeknek az előkészülésében most hiányos, azt e nélkül a rendszer nélkül is előbb-utóbb ki kell pótolni. Egyetlen érdembe vágó megjegyzés: „Es mindezek mellett tulajdonképen mégis csak ott vagyunk, hogy a pályaválasztás valami nagyon messzire, elég későre nem toódik ki, legfeljebb a 14—15 éves korig.” Ennek az értékét láthatóan nagyon kevésre becsülik, holott a hatodik osztály végeztével legalább is 16 éves a tanulók nagy többsége s az akkor kezdődő elágazásnál a nagyobb rész maga is meg tudja választani az utat. Ennél későbbre már nem lehet halasztani a *középiskola egyes ágai között* való választást. Ez azonban *nem pályaválasztás*, csupán annak a körnek a megjelölése, melynek egyik vagy másik pontján aztán egész életére megveti a lábát a tanuló. Ez a rendszer nem akarja szakiskolává tenni a középiskolát, csupán az egyéni hajlamoknak akar tért nyitni, ezeket pedig abban a korban bizonyos irányú tanulással is ki lehet elégíteni; nem szükséges tehát, de nem is lehetséges az ifjaknak már akkor valamely határozott életpályára vonatkozó külön tárgyakkal foglalkozniok. A pályaválasztás időpontja e rendszerrel nem kedvezőtlen!

Az „illetékes körök” azonban annak tartják s azért így hangzik tovább a miniszter beszéde: „Fellép tehát az új eszme: a különböző középiskolák egyenlő értékének, egyenlő jogosításának eszméje. Ennek nagy előnye, hogy itt a korai pályaválasztásnak szüksége elesik, a mennyiben ez a középiskola befejezéséig viszi el rendszerét Ha egy összefoglaló gondolattal akarnám ezt az irányzatot jellemezni, azt mondanám, hogy így ez a kérdés, a középiskolai reform kérdése, tulajdonképen a kizárólagos pedagógiai kérdés jelentőségéből kultúrpolitikai és szociális kérdéssé alakul, a mennyiben így a pályaválasztást kitolja, elodázza addig a korig, a mikor teljesen lehet tudni, hogy az illetőnek mire van tehetsége, hajlama és ez a társadalmi erőknek elosztását és értékesítését lehetővé teszi.”

Csodálatos tévedések vannak e mondatokban.

Először is ez az „igen nagy és igen merész” eszme nem jelenti a közoktatás várt és keresett új rendszerét, csupán új rendet alkot az egyetemre való felvételnél, minthogy a „különböző középiskolák egyenlő értéke” korántsem egy az „egyenlő jogosítás”-sal! Ez legfeljebb egyképen érvényessé teszi a bizonyítványokat, de a későbbi tanulmányokra nézve nem teszi a kétféle oktatás értékét egyenlővé. Poroszország példája mutatja ezt: a reáliskolát végzőknek *pótolniok kell* tanulmányaikat, ha jogi stb. pályára akarnak lépni. Ezért tévedés az a hit is, hogy ez új rend idején majd teljes szabadsággal választhatja a tanuló akármelyik pályát a középiskola elvégzése után: mehet p. o. ha kedve tartja, a reáliskolából papi pályára s a gimnáziumból a gépészmérnökre. Minthogy mindenik szaktudománnyal való, akármilyen csekély mértékű foglalkozásra is előismeretek szükségesek, a

pályaválasztás szabadsága korántsem lesz így a középiskola elvégzésekor kevésbé korlátozott, mint ma a milyen. Ez az új rend sem ad többet a mainál, hiszen a gimnáziumból ma mindenüvé mehetnek a tanulók s a reáliskolai tanulást latinnal pótolok előtt is nyitva áll az életpályák többsége s csak azok a pályák nem, a melyeken a tudományok állása és a középiskolák mai belső szervezete miatt a klasszikus nyelvek ismeretét meg kell kívánni. Minthogy pedig a klasszikus nyelvek a középiskolából s az eredeti forrástanulmányok a tudományos munkából aligha kaphatók ki egyhamar, feltennünk sem lehet, hogy valaki olyan pályára lépjen, a melyen a szaktanulmányokhoz előtte ismeretlen alapok szükségesek. A szabadság tehát hiába volna meg, nem igen lehetne okos ember, a ki hasznát vehet. Ha pedig pótlásokat tennének kötelezővé, az annyi lenne, mintha korlátlan szabadságot az új rend nem is adná meg.

Tévedésnek kell tartanunk harmadszor azt a felfogást is, hogy a középiskolai reform kérdése csak így válik kultúrpolitikai és társadalmi kérdéssé, mert „a pályaválasztást kitolja”. Véleményünk szerint azt nem is teszi nagyobb mértékben az eddiginél, a másik irány pedig (egységes alap, fent elágazásokkal) a társadalmi kérdést jobban megoldja: ott ugyanis lehet elképzelnünk változást, jó hatást, de az egységes jogosítás kimondásának semmi lényeges eredménye, sem a közoktatás társadalmi és pedagógiai oldalán előnyös hatása nem lenne. Szóval: a jogosítás kérdése egyszerűen a külső körülményekre vonatkozik; a közoktatás benső rendszerének a megújulásához semmi köze.

Megemlítjük azt is, hogy nem ugyan határozott szám adatok, de korlátozott egyéni tapasztalás szerint az érettségi vizsgálatra álló ifjakról a *tanáraik* teljesen tudhatják ugyan, hogy „az illetőnek mire van tehetsége, hajlama és ez a társadalmi erőknek elosztását és értékesítését lehetővé” tenné, csak hogy nem a tanárok jelölik ki az illetőknek az életpályát, azok nagy része pedig semmivel sincsen előbb annál, a mennyire a VI. osztály végén volt: csak annyit tud, hogy miféle tantárgyakat tanult kissé kevesebb vonakodással, de azt nem, hogy melyik határozott életpályán volna neki legjobb helye.

Jóllehet a magyar közoktatási miniszter már 7 évvel ezelőtt fel szólalt ez irány mellett, mostani beszédéből mégis az látszik, hogy ez az egész tervezés a poroszországi legújabb eseményekkel van szoros összefüggésben. Az 1902 április 10-iki beszéd ugyanis nem az ilyen rendezés következményeit és szükséges voltát vizsgálja, hanem egyszerűen elfogadva a porosz rendelkezéseket alapú „további lépéseink mértékének helyes megítélésére” azt keresi, „miképen állunk mi e részben és hogy például nagyon messze állunk-e ezektől az úgynevezett egységes jogosítási törekvésektől”. Abból aztán, hogy a porosz fejlődéshez „a lényegben mi már ma is nagyon közel állunk”, igaz, hogy nem a porosz minta egyszerű átvételét következteti, mert „azt nem is mertem — úgy mond — úgy szó szerint utánozni”, mégis arra jut, hogy a mai magyar viszonyokban levő „irányzatot kell követni és kibővíteni; meg kell adnunk a módot és alkalmat, hogy a középiskolában az átmenet rendkívüli megkönnyebbítésével elérhessük azt a célt, a melyet a porosz rendszer tűzött maga elé.” S a helyett, hogy a mi mai, de nem mai keletű intézkedéseinknek a poroszok új rendjénél okosabb és czelszerűbb voltát mutatná ki, kissé kettős irányú kifejezésekkel így végezte a kérdés tárgyalását: „Én tehát ma még ismételve csak azt ajánlhatom, hogy minden ezen a téren felmerült eszmét a legkomolyabban fontolóra kell vennünk. Azt a bizonyos irányt, melyet már-már törvényhozásunk is elfogadott és a melynek igény-

telen szószólója is vagyok, azt a bizonyos egyenértéki és egyenjogósítási eszmét gyakorlatilag és hazai viszonyainkhoz képest dolgozzuk és domborítsuk ki.”

Itt az első mondat helyes értelmét a második túlságosan megszükiti, a miniszter határozott állásfoglalását és a reformnak nevezett jövődő intézkedések irányát nyíltan elénk tárja. Pedig magában a beszédben bebizonyul két dolog: 1. *nálunk már megvan a porosz vívmány lényege*, nem kellene tehát az utánzás bélyegét reá nyomnunk; 2. a mi rendelkezéseinknél a poroszoké sem teszi teljesebbé és igazabbá az egységes jogosítás nagyhangú jelszavát, mert *a papiron kimondott egységes jogosítás valóságát az egyes iskolák oktatásának különböző értéke állandóan megakadályozza s csak ez érték utólagos toldozgatásával teszi némiképen lehetővé*. A gimnázium és reáliskola tantervének a miniszter emlegette közelítése pedig e szempontból nem kívánatos, mert akkor lassanként a különállásra való jogosultság szűnik meg. Az átmenet elég könnyű ma is, könnyítésére nincsen szükség, mert még a jogosítás kérdése sem azon fordul meg. Sőt a tantervek egyeztetése, az átmenet könnyítése, a görög nyelv pótlásának mai szabályozása (melytől a poroszok új intézkedése lényegesen különbözik), ez a három körülmény a mi középiskolánknak épen a minisztertől mellőzött irányt jelöli ki a haladás útjaul: az egységes alapon fent szétágazó középiskola ez már ma is, de még tökéletlen alakjában.

Akár a porosz mintát vesszük is át (az aztán egyre megy, hogy szó szerint-e, vagy szórendi változtatásokkal!), s így a magunk csizmáját épen kezünkbe akadó durva bőrrrel, hevenyészett munkával fejeljük meg, akár kimondjuk egyszerűen a mai alapon, a viszonyok változtatása nélkül az egységes jogosítást: csak sok hűhót csinálunk semmiért, a mint a híres porosz rendelet kiadására meg az illet, hogy fenn az ernyő, nincsen kas! Azok ott nem számoltak semmivel előre; most csinálják a lenge szövetre a borítást, mely alól ide s tova nem látszik ki semmi az újításból, ha csak az egyetem fel nem jajdul színvonalának rendeletekkel való csökkentése miatt, mert a pótlások ott történnek!

Nem akarva messze menni, nem tárgyaljuk a mai felfogás szerinti egységes jogosításnak az egyetemi tanítás és tanulmányozás szabadságára való elkerülhetetlen, rossz hatását. Csak megemlítjük, hogy a porosz közoktatási miniszter egyremásra adja ki az egységes jogosítás kimondásának elhamarkodott, sőt lehetetlen voltát nyíltan mutató, az a miatt szükséges pótlásoknak az egyetemen utat nyitó rendeleteit s az egyetemeknek még mintát is küld a berlini egyetem megfelelő hirdetőanyagiból, alkalmazkodás végett.* Ez azonban nem a tanszabadság eszményének az útja! Vigyázzanak, a kik erre hivatottak: a magyar tudomány-egyetemet Eötvös törvényjavaslata a tanszabadságra alapította!

A tanszabadságra gondolva egy alakban igenis vívmánynak, vagy haladásnak tartanánk az egységes jogosítás alap gondolatának megvalósítását: ha t. i. ez teljes lenne, ha az egyetemi tanulmányozást mindenkire nézve szabadabbá tennénk, nem azt kérdezve, hogy hol tanult, hanem hogy mit tud! A míg azonban ezt meg nem tehetjük, addig látszólagos szabadelvű, több kárt, mint hasznot okozó intézkedéseket ne tegyünk.

Helyzetünk különben is nagyon különbözik a poroszokétól. Ott ez a rendelkezés erőszakos (előre láthatóan nem is tartós béke-szerzés az ó-klasszikai és a modernebb oktatás hívei között; a vitás kérdés ezzel nem dőlt el s nem is dől el egyhamar, a míg a tapasztalás erre

* Monatschrift für höhere Schulen. I. Jahrgang. 4. und 5. Heft. (Berlin, Weidmann).

alapot nem ad. A változtatás oka tehát különbözik a miénktől, mert nálunk nincs küzdelem a kétféle iskola között, a gimnázium hívei aránytalanul többségben vannak s a változásnak a szükségét nem e miatt érezzük. A poroszoknál a kétféle középiskola között főképen a nyelvek miatt van különbség, nálunk pedig abban, hogy a reáliskolában a mennyiségtani s természettudományi tárgyak emelkednek ki, tehát a mi reáliskolánk közelebb van ahhoz, hogy bizonyos életpályákra készítsen elő. Ezért is lehetetlen a porosz mintát „szó szerint utánozni”.

A porosz viszonyokból azonban tanulhatunk. Eszrevehetjük a tantervek megvizsgálásából, hogy az új és régi között nincsen egyetlen pontban sem olyan különbség, a mely az egyenlő mértékben jogosítónak kijelentett érettségi bizonyítványok, vagyis az ezekért végzett középiskolai tanulás értékét az eddiginél nagyobb mértékben mutatná egyenlőnek. A folyóiratok és különböző közlések pedig inkább az új tantervvel foglalkoznak, de az egységes jogosítás miatt ébredt aggodalmaikat nem titkolják. Azt is látjuk, hogy egyik párt sincs megelégedve: a latin-görög híveinek nem tetszik az egész egységes jogosítás; a másik párt meg azt nem szereti, hogy a latin nyelv óraszámja mégis csak szaporodott. Az általánosabban széttekintők pedig épen nem hagyták abba — a középiskolai oktatás módosításán való gondolkozást, sőt újabb javaslat is jelent már meg.*

Mindebből látszik, hogy az igazán császárvágással keletkezett merész, sőt vakmerő újítás nyomában nem jár megnyugvás. Ez az ő dolguk. A mi minket illet, nekünk — a miniszter mondta — a középiskolai oktatás szerves, tehát alapos reformjára van szükségünk; a jogosítás kérdéséről beszélünk ennek az elintézése előtt egészen felesleges, azután meg ez a kérdés jórészt megszűnik, mert olyanhoz csak nem fog majd senki, a mihez nem ért. A mit pedig el kell igazítani e kérdésből, azt az oktatáson történő javítás után méltóbban lehet a tanszabadság czímén rendezni.

Az idézett miniszteri beszédben erős hajlandóságot vettünk ugyan észre az egységes jogosítás iránt, de mégis később, április 17-én ejtett szavakra („e tekintetben nem kötöttem le magamat egyik irányzatnak sem”) támaszkodva azt reméljük, hogy a másik irány alapos tanulmányozása nem marad el. Annál könnyebb is lesz, mert az Eötvös Józsefnél, Schneller Istvánnál (Paedag. dolgozatok) Írásban levő tervezethez hasonló Franciaországban életre kelőben van. A magyar országgyűlésen is akadt már szószólója.

E kis cikknek csupán annak hangoztatása a célja, hogy az egységes jogosítás a magyar középiskolai oktatás bajainak nem lehet sikeres orvossága.

Dr. Imre Sándor.

* Nagyon érdekes Dr. H. Schiller fejtegetése : *Aufsätze über die Schulreform 1900 und 1901.* (Nemnich, Wiesbaden.) — 1. füzet: *Die Berechtigungsfrage*, 2. füzet: *Die äussere Schulorganisation*. Ezután jelenik meg a 3-ik füzet: *Die innere Reform des Unterrichts*.

KORTÖRTÉNETI SZEMLE.

A nyár a kongresszusok évszaka. Minden munkaszakban nyáron megcsappan a dolog s a fölös energia azoknál, kik nyáron is dolgozni akarnak, rendesen kongresszusokon szokott megnyilatkozni. Sok eredményük rendesen nincs, de világot vethetnek egy-egy kérdésre.

Magyarországon is elég ilyfajta gyülekezet tanácskozott a nyár folyamán. A legfontosabbak kétségtelenül azok voltak, melyek a kivándorlási ügynek szentelték magukat és ezek között is a legnagyobb jelentőséget annak tulajdonítjuk, mely a székely kivándorlás kérdésével s a *székely kérdéssel* általában foglalkozott. Hisz Erdélyben a magyar faj túlsúlya éppen a székelyek elsatnyulása folytán, már is komolyan veszélyeztetve van, s ha hamarosan nem tudunk segíteni a székelyeken, Erdély csakhamar a magyar politika achillessarkává fog válni. Ezt meg *kell* akadályozni, nemcsak a magyar fajpolitika szempontjából, hanem általános kulturális szempontból is, mert senki sem nézheti szívesen, hogy a magyar művelődést a sokkal alacsonyabbrendű román kultúra elnyomja.

A székely kérdés csíráit részint az elhibázott állami politikában, részint belső okokban kell keresnünk. Az állami politikában sokat ártott az a túlságig menő központosítás, melyet államférfiaink — kivált 1867 óta — meghonosítottak. Minden vért az ország szíve felé tereltek nem csoda tehát, ha a végtagok elhidegülni kezdtek. Soká nem vettük ezt észre. A rutén vidékeken felhangzott jaj szó irányozta reá legelsőbben a közfigyelmet s most a székelyföldön ugyanaz a baj mutatkozik. Ezen nem lehet másképpen segíteni, mint az által, ha az állam a maga törvényhozásában az illető végvidéknek igényeit épp úgy veszi figyelembe, a mint sokáig csak Budapest érdekeit vette számba. Hozzájárulnak a székelyek helyzetének súlyosbitásához, egyes törvényhozási és kormányzati hibák, mint a tagosításoknak az illető ország-rész szempontjából helytelen keresztülvitele, a túlszigorú legeltetési tilalmak, stb. A gazdasági helyzet átalakulása is érezttette hatását. A virágzó kisipar, mely régebben a székelyföldön létezett, a gyáripar

versenye következtében, elvesztette jelentőségét, a Romániával való vámháború behatása alatt, pedig jövedelmezősége majdnem megszűnt. A kik abból éltek, hogy szerény ipari termékeiket Romániában értékesíthették, azoknak a vámháború kezdetén nem maradt egyéb választásuk, mint az éhhalál, vagy a kivándorlás. A székely kivándorlás ekkor kezdett nagyobb mérvet öltetni. Végre — last, not least — magában a székelység jellemében, kell keresnünk a bajoknak egyik főforrását. A székely nép úri nép, s a munka egyszerűbb, alárendeltebb fajaiba nem képes beletörődni. Mint kézműves sok ügyességet, mint kereskedő sok ravaszságot és élelmességet fejt ki, de a gépiesebb gyári munkára nehezen szorítható, a közönséges napszámomunkától meg épen irtózik. Csak úgy magyarázható meg az a sajátságos jelenség, hogy a székelyföldön egyfelől általános a panasz a keresetképtelenség miatt, míg másfelől a nagy erdőiparosok krajnai munkásokat kénytelenek hozatni a legegyszerűbb favágási munkálatok elvégzésére. A hitelviszonyok botrányos rosszasága is, nagyrésztben a székelység faji jellegében bírja okait. Mikor a modern hitelélet a székelyföld elhagyatott völgyeibe is behatolt, az egyszerű gazdának is tetszetős volt az a gondolat, hogy birtokára nagyobb kölcsönt kaphat, melyet apró, alig érezhető részletekben fizethet le. Mindenki sietett e kedvezményt igénybe venni, a nélkül, hogy törődött volna vele, hogy a felvett kölcsönöket hasznos beruházásokra fordítsa. Később aztán a törlesztés nehezebbé vált, a gazdasági viszonyok is rosszabbodtak, — nem fizetett tehát és elárverezték birtokát. Mindezt egy kölcsön miatt, a melyre tán szüksége sem volt s melyet csak azért vett fel, mert látta, hogy szomszédja vagy sógora is kapott. Minden székelyföldi hitelintézet egyaránt megbízhatatlannak jellemzi a székely adósokat s ebben rejlik jórésztben a magas kamatlábnak oka is. A szászok és románok, kik hasonló gazdasági viszonyok között élnek, meg voltak óvva az ilyen ballépésektől, mert feltétlenül papjaik és tanítóik befolyása alatt álltak. A székely azonban nem igen hallgat az okos szóra s ha valaki tanácsot is ad neki, bizonyára nem fogadja meg, mert bizonyos bornírt ravaszsággal mindig azt hiszi, hogy ki akarják játszani. Okosabb akar lenni a többiekénél és belerohan a veszedelembe.

A székely kongresszus mindenesetre megmutatta, hogy lehet a székelyeken segíteni. De azt is megmutatta, hogy nekik maguknak kell a segélyakcióban a legfontosabb szerepet vinni.

A külföldi események között a *francia* kongregációs iskolák becsukása áll első helyen. A francia minisztertanács már június 27-én elrendelte azon — szerzetesrendek tagjai által vezetett — iskolák bezárását, melyek az egyesületi törvény meghozatala után azon ürügy alatt, hogy világi személyek tulajdonát képezik, újjáalakultak, a nélkül, hogy az előirt felhatalmazásért folyamodtak volna. Ez iskolák száma körülbelül százra rúgott. Az intézkedés a klerikálisok táborában azonnal nagy ellentmondást idézett elő, a kamara antiklerikális többsége azonban

biztosította a kormányt bizalmáról. Az intézkedés végrehajtása aránylag simán ment, a klerikálisok legnagyobb részben megelégedtek platonikus tiltakozásokkal s legfeljebb annyi történt, hogy néhányan az állítólagos „világi tulajdonosok” közül beperelték a kormányt. Július 15-én, pár nappal a kamarák elnapolása után, a kormány intézkedett, hogy azon szerzetrendi iskolák is bezárassanak, melyek már az egyesületi törvény végrehajtása előtt léteztek, de mint tanításra felhatalmazott szerzetházak fiókintézetei különös felhatalmazásért nem folyamodtak. Ezen intézetek száma körülbelül 2500-ra rúgott, s most kezdődött a tulajdonképeni vihar. A klerikálisok a kormány intézkedésében önkényt láttak s tényleges ellentállásra szervezték magukat. Az ellentállók táborához csatlakoztak tiltakozásaikkal a francia püspökök is, csak a Vatikán hallgatott a klerikálisok által feléje irányzott szemrehányásokkal nem törődve. Körülbelül 2200 intézet az agitáció dacára eleget tett a kormány rendelkezéseinek s bezárta intézetét s ezzel hallgatagon elismerte a törvényt. Csak 326 intézet nem törődött a kormány intézkedéseivel, s ezek ellen irányult a július 23-án tartott minisztertanács határozata, mely ez iskolák kényszerű bezárását rendelte el. Ezen határozat keresztülvitelének a klerikálisok tényleg elleneszegültek, először is Parisban. Pár zajos tüntetésre került a dolog, de sem a fővárosban, sem a vidéken a klerikális párt nem tudta az ellentállást úgy szervezni, hogy a kormányintézkedések keresztülvitele komolyan veszélyeztetve lett volna. Csak a Bretagneban vettek az ügyek kritikus fordulatot s ezért a klerikális vezetők egész akciójukat a lanyha Parisból a Bretagne-ba, kivált a Finistère-i departementba helyezték át. Itt felkeltették a parasztok fanatizmusát, úgy állítván oda a dolgot, mintha a törvény iránt engedetlen szerzetek elleni küzdelem az ördögnek a hit ellen folytatott harca volna. Itt egész lázadászerű jelenetek játszottak le, de a kormány mégis keresztül tudta vinni akarátát, a nélkül, hogy vérontásra került volna a dolog. így az intézkedések mindenütt végrehajtottak. A harmadik köztársaság — létezése alatt legelőször — képesnek mutatkozott, a klerikalizmus néhány leghatalmasabb védbástyáját megdönteni. Sok őszinte republikánus is kételkedett annak idején ennek lehetőségében, de a kormány erősnek és erélyesnek mutatkozott. Mindazáltal egyelőre csak a dolog negatív része van befejezve, a mennyiben csak az ellenszegülő intézetekkel végeztek. A dolog pozitív része ; azon felhatalmazásért folyamodó intézetek kiválasztása, a melyeknek a kért felhatalmazás aggály nélkül megadható, még hátra van. Ez lesz a második felvonás abban a drámában, mely Franciaországban lejátszódik. Egyelőre fegyverszünet állt be, de a zaj újból ki fog törni, mihelyt a kamarák október hóban ismét összeülnek. A klerikálisok parlamenti akciójának lefolyásától függ, hogy a győzelem mely részre fog hajolni.

A többi külföldi eseményt csak érintjük. *Angliában* egy a felekezeti oktatásnak kedvező iskolajavaslatot tárgyalatott a Balfour-kabinet

A javaslat igen népszerűtlen s pár választásnak a konzervatívokra kedvezőtlen kimenetele előtérbe tolja azt a lehetőséget, hogy a legközelebbi általános választásoknál ismét a liberálisok fogják a hatalmat magukhoz ragadni. Az *olasz* király látogatásokat tett Szent-Pétervárott és Berlinben, a német császár pedig Révaiban látogatta meg az orosz czárt; de mindezen látogatások nem jelentenek újságot a politikában. *Bulgáriában* a maczedon párt két részre szakadt s két külön kongresszust tartott. Hogy ez a „maczedon akció” gyöngíteni fogje-e, az legalább is kétséges, nem lehetetlen, hogy a Sarafow vezérlete alatt álló radikálisok most kétszeres buzgalommal fognak a cselekvéshez hozzálátni, hogy holmi valóságos vagy látszólagos eredménnyel meghódítsák maguknak a közvéleményt.

Egyébként a nyár igen csendesen folyt le.

Budapest, augusztus 26.

gg.